

„HA PAP NINCS, JÓ A MINISTRÁNS IS!”

A sztálini típusú diktatúra, az Aranycsapat és az 1954-es berni VB generációs megítélései¹

*„De te fabula narratur.”
(Horatius)*

A politikatudományban természetes a kutatási módszerek pluralizmusa, ezért számos kutató alkalmaz szociológiai technikákat a politikai jelenségek vizsgálatakor. Tanulmányomban ilyen metódus felhasználásával igyekszem körüljárni az Aranycsapat és az 1954-es berni VB generációs megítéléseinek különbségeit. Ez annál is aktuálisabb téma, minthogy éppen hatvan esztendeje, Bernben rendezték meg a futball-világbajnokságot, amelynek döntőjében az Aranycsapat vereséget szenvedett az NSZK válogatottjától. (Ennek hatására régen nem látott zavargások törtek ki Magyarország fővárosában és vidéken, amelyeket karhatalommal kellett szétverni, s bizonyos értelemben ezek az események 1956. október 23-a prototípusának is tekinthetők.)

Írásművem első része a sztálini típusú diktatúrák „anatómiáját” vázolja fel, ismerteti a szocialista hierarchiát, azt a vertikális struktúrát, amely a parancsuralmi rendszer, valamint egy újabb személyi kultusz kialakulásának kedvezett. A további részek közt helyet kap egy nem reprezentatív primer kvalitatív kutatást is, amely a terepkutatás és a félig strukturált interjú adatfelvétel segítségével analizálja azt, hogy az Aranycsapatra és az 1954-es VB-re való visszaemlékezések tekintetében, mennyiben meghatározók a generációs élmények, illetve az emlékezetet mennyiben befolyásolja az, hogy az egyes individuumok szociológiai értelemben milyen generációs besorolást kapnak? Az elméleti háttér Karl Mannheim tudásszociológus generációelméleti fejtegetéseit veszi alapul, majd a generációk „címkézésekor” a McCrindle Research generáció-felosztását használtam.

¹ A dolgozatnak szomorú aktualitása is van. Nem csak az 1954-es svájci VB berni fináléja 60 éves jubileumának állít emléket, mert elkészültének idején, 2014. június 13-án, életének nyolcvannyolcadik évében elhunyt Grosics Gyula, az Aranycsapat kapusa, a „Fekete Párduc”, a Nemzet Sportolója, aki 1952-ben a helsinki olimpián olimpiai bajnok, 1954-ben a Berni VB-n az ezüstérmes csapat tagja volt. A válogatottban 1947 és 1962 között 86 alkalommal védett, három világbajnokságon szerepelt (1954, 1958, 1962). Pályafutása befejezése után Tatabányán, Salgótarjánban, a Központi Sport Iskolánál (KSI) és Kuvaitban is dolgozott. Később a Bp. Volán elnöke lett. Halálával a legendás válogatottnak egyetlen élő tagja, Buzánszky Jenő, egykori jobbhátvéd maradt.

1. A Magyarországon kiépülő sztálini típusú társadalmi modell jellemzése (szociológiai-politológiai áttekintés)

A 19. század közepétől a „rövid 20. század” végéig több rendszerváltás is lezajlott Magyarországon, miközben forradalmak, ellenforradalmak és puccsok követték egymást. Ezek individuális, morális és társadalmi értelemben is mély identitásváltságokat és társadalmi krízisek sorozatát eredményezték. Már a 20. század indulása is – számos társadalmi csoport tekintetében – a nemzeti és egyéni megaláztatások érzését hozta, illetve a politikai és társadalmi kitesztettség korábban kevésbé ismert nemzedéki élményét jelentette (lásd pl. a szelektív antiszemitizmus vagy a németellenesség együttes megjelenését a környező országokkal szembeni sovinizmus érzülete mellett).

Ígéretes politikai-társadalmi pillanatok is voltak Magyarország történetében a 19. századi „Nagy Reformkort” (1825–1848) követően. A második világháború után az ún. „koalíciós időszakban” (1944 ősze–1947), a sztálini típusú rendszer megreformálására irányuló, s az egykor „moszkovita” kommunista Nagy Imre fémjelzte ún. „új szakasz” politikája idején (1953 június–1955 március), valamint az 1989-es új magyar ellenzék reformprogramjainak megfogalmazásakor, amely illúziókat a demokratikus átmenet karakterizálta. Utóbbi esetben egyébként régen nem látott

módon vált termékenyvé a hazai politikai (köz)élet, s a „tervkovácsolás” tekintetében a progresszív politikai körök alapvetően hasonló programjai is – amelyek csak árnyalatokban különböztek egymástól – demonstrálták a történelmünket ritkán jellemző összefogás lehetőségét. Azonban ezeket az eseményeket elhomályosította valami az „összetartozás” mozzanatán túl: az egyes társadalmi csoportokat sújtó, vagy egyéni „tragédiák” sorozata.

A „tisza forradalmaknak” is vannak analógiái a magyar történelemben, ezek: 1848. márciusa és 1956. októbere. Király Béla, a Nemzetőrség egykori főparancsnoka, a Brooklyn College professzora, az emigrációban ekképpen emlékezett vissza ezekre: „1956-ban olyan nemzeti egység volt hazánkban, amilyen 1848 óta nem volt. A nemzethez tértek vissza azok is, akiket a nemzettől el próbáltak szakítani azzal, hogy bolsevista, szovjet módon neveltek. A szovjet rendszer totális fiaskója volt 1956.” (Király, 1990: 36) Király szerint a két jelentős történelmi eseményt az is összekapcsolja, hogy szereplőiket kezdetben a „reformprogramok szerkesztési láza” jellemezte, ám mind – a napóleoni háborúkat követő – 1848-as polgári átalakulás folyamatának, mind – a hetvennégy évesen elhunyt Sztálin halálát követő – 1956-os októberi kísérleteknek, egyaránt megvolt a maga „Szent Szövetsége”: egyrészt az 1815-ben Párizsban, a forradalmi fővárosban, I. Sándor, I. Ferenc és III. Frigyes Vilmos megkötött társulása, amely később

Anglia részvételével négyesszövetségre bővült, másrészt az 1955. május 14-én Varsóban, a NATO 1949. április 4-ei megalakulását követően létrehozott egységes, központosított „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási” szerződés: a Varsói Szerződés. (Király, 1990: 94-97)²

A forradalmi „reformtervek”, a forradalmi várakozások és a politikai tradícióik mentén meghúzódó társadalmi törésvonalak (social cleavages) mindig is megosztották az európai társadalmakat. (Vö. Lipset – Rokkan, 1967: 1-64) Ez az évszázados örökség, valamint a pesszimizmussal átítatott magyarságkép továbbra is meghatározó momentuma maradt az 1945 utáni hazai politikai rendszereknek. E mellett a magyar politikai kultúra része volt a (nemzeti) egység mellett a széthúzás, a pártoskodás és pártviszály is, amelyet számos politikai gondolkodó máig ható negatívumként értékel. (Ezekben a kérdésekben az 1990-es rendszerváltás sem hozott lényegi változást!)

Magyarország politikatörténetének 1848–1948 közötti korszakai éppen annyira nem voltak egységesek, mint ahogy az azóta eltelt időszakoké sem, ide értve az államszocialista időszakot is. Körösi András úgy látja egyik könyvében, hogy az állampárti korszakokat 1945–1947 között az ún. koalíciós években kialakulóban lévő tömegpárti korszakot követő, annak közvetlen folytatásaként kiépülő klasszikus totális diktatúra időszaka jellemezte 1948-tól kezdődően egészen 1963-ig. Ezt törte meg az 1956-os forradalom és szabadságharc. Ekkor a kommunista párt felszámolta a többpártrendszert és a parlamentarizmust, az alkotmányos rendszert és a jogállamot, valamint a polgári társadalom (magántulajdon) kereteit. A párt minden hatalom birtokosának, az „össztársadalmi érdek” egyetlen letéteményesének kiáltotta ki magát. A „fordulat éve” után a politikai rendszer nem csak autokratikus, hanem ideokratikus is lett, másképpen az MDP olyan ideológiai legitimitást épített ki, amelyben a rendszert a „jövő ígérete” igazolta. (Körösi, 1998: 18)

A szovjet csapatok támogatásával puccsszerűen hatalomra jutott Kádár-rendszer, a kezdeti terror, a katonai, majd a politikai stabilizáció megteremtése (1957–1963) után, az 1960–1970-es évekre viszont inkább paternalista jegyekkel bíró autoriter (posztstálini, neosztálini) diktatúrává vált, amely egyebek között a személyi kultusz kialakításáról is lemondott, bár Kádár János, a „kompromisszum robotosa” kapcsán Gyurkó László erőtlenséget tett erre az 1980-as évek elején. (Vö. Gyurkó, 1982: 9) Illetve, a rendszer feladta a társadalom privát szférájának totális ellenőrzésének igényét is. Ennek az időszaknak a viszonyait Horváth Csaba méltán nevezi szociálfeudálisnak, avagy feudálszocialistának, mivel a párt elitje majd minden szférában magához ragadja a döntéshozói, végrehajtói, ellenőrző és igazságszolgáltató pozíciókat, így kivételes egészen-

² *A Varsói Szerződés a NATO ellen irányult, s a keleti tömb tagországai hadseregeinek közös katonai vezetését irányozta elő. (Vö. Gosztonyi, én.: 43)*

ciális helyzetével lényegében új „uralkodó osztályá” vált. (Horváth, 1992: 2008)

Csökkenett ezen túl a tömegszervezetek mozgósító funkciója és propagandája is, mert a hatalom lemondott a tömegmobilizációról, a politikai kontroll és integráció eszközéről, mivel Gosztonyi Péter szavaival: 1956-ban a felkelők „a gyakorlatban is hasznosíthatták mindazon katonai előképzetüket, amelyekre őket az elmúlt fél évtizedben, az iskolákban és a munkahelyen kötelezően oktatták. Akkor tanították meg őket ugyanis arra, hogyan kell partizánokként egy reguláris hadsereg ellen harcolni; hogyan kell fegyvereket és lőszert az ellenségtől szerezni; miként kell városi körzetekben ellenállási gócpontokat képezni, és általában hogyan kell egy „népi háborút” szervezni. ... Jóllehet, ők más célból, más politikai motívumok alapján készítették fel a fiatalokat az elkövetkezendő háborúra, tanítványaik ... 1956 októberében, Budapest utcáin mestervizsgát tettek a népi hadviselésből!” (Gosztonyi, én.: 91-92) A Corvin-közi felkelőket például elsőként egy 26 éves raktáros, Iván-Kovács László irányította, később Pongrácz Gergely, egy 25 éves agronómus, aki ekkorra már egy harci eszközökben és létszámban is jelentős erőt képviselő csoportot vezetett, nagy szakértelemmel. (Gosztonyi, én.: 113)³

Körösényi írásában arra is kitér, hogy a hatvanas-hetvenes években a magyar politikában a rendszer legitimitása kapcsán

³ *A honvédelmi ismeretek oktatása azért is volt fontos a rezsimok szempontjából, mert a szovjet kormány 1950-ben küszöbönálló háborúval számolt. (Gosztonyi, én.: 33)*

kettős folyamat ment végbe: egyrészt a tömegeket a rezsim inkább depolitizálni igyekezett, a rendszer ideológiai legitimitációja és az átpolitizálási (politikai mobilizációs) tendenciák – az imént említett okok miatt is – gyengültek, ezért a politikai kontroll a magánszférából a politika, a gazdaság és a kulturális szférákba húzódott vissza. Másrészt az ideológiai legitimitációt az életszínvonal növelése miatt a materiális legitimitáció pótolta. A nyolcvanas évek autoriter rendszere már szinte teljesen deideologizálttá vált, a hatalom „világivá” alakult, az ideológia szerepe a legitimitációban majdhogynem eltűnt. Egy mérsékeltebb, „neutrális” politikai diktatúra jött létre. A gazdasági válság és fogyasztáscsökkenés – amely az energiaár-robbanás és az olajválság következtében az 1970-es évek első harmadában jelentkezett – a rendszer immáron lemondani kényszerült a materiális legitimitációról is, amit egy „történeti-pragmatikus” érvekre hivatkozó legitimitációval pótolta.

Arra hivatkozott, hogy a kialakult körülmények között a társadalomnak nincs más választása, mint elfogadja a fennálló rendszert, ezért „míg a totalitárius diktatúra a jövő ígéretével, a paternalista diktatúra a jelen teljesítményével legitímálta magát, addig a válságkorszakok diktatúrája már csak a múlt – szükségszerűen kialakult, immáron megváltoztathatatlanként beállított – adottságaira és a ténylegesen fennálló hatalmi viszonyokra tudott hivatkozni. A totalitárius korszak offenzív

programideológiáját egyre inkább az állapotideológia váltotta fel. Szerepet kapott továbbá a rezsim (ön)legitimációjában a szinte permanenssé váló reformok sorozata, a vezetés válságmenedzselő képességének hangoztatása, a válságból kivezető út ígérete, majd a rendszer utolsó éveiben: a hetvenes évek politikai vezetőitől való elhatárolódás. (Vö. Körösenyi, 1998: 18-19) Ezeket a jelenségeket nagyban elősegítette az ún. Breznyev-doktrína hatályon kívül helyezése, amely „elméletileg” kimondta, hogy a szovjet blokk „papíron” független államai csak korlátolt szuverenitást élvezhetnek, valamint a gorbacsovi reformok sorozata, a glasznosztj (társadalmi nyíltság/átláthatóság) és a peresztrojka (reform), amely törekvések mozgásba hozták a kelet-közép-európai országok társadalmi életét is. (Vö. Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M., 1991: 168) Az 1988 eleji szovjet reformkezdeményezés pedig, végül eljutott a struktúráig, a sztálini típusú társadalom „csontvázáig”, így az 1930-as évekre kialakult sztálini minta, az adminisztratív államszocializmus lebontásáig.

A sztálini típusú rezsimek kiterjedésedett, mindenható, elnyomó és megtorló apparátusok uralmai legfeljebb Rettegett Iván uralkodásával állíthatók párhuzamba. A sztálini minta szerinti, de igen változatos képet nyújtó államszocializmusokkal kapcsolatban, azonban mindenféleképpen meg kell említeni: megtörténtükön túl a legfenyegetőbb dolog bennük, hogy az általuk létrehozott alapstruktúrák máig élnek, a múlt erkölcsi súlyával és a jelen politikai és gazdasági alapszerkezetének erejével is ránk nehezednek. A „sztálinizmus” – hasonlóképpen ahogy Szilágyi Ákos vélte egykor – mint személyi diktatúra és a tömegterror rendszere mára halott, de mint antidemokratikus normarendszer nagyon is eleven. A kis, megkopott Sztálinok még mindig itt vannak köztünk...” (Szilágyi, 1988: 7)

Köztudomású, hogy a politikai kultúrát a politikai közösség kollektív történeti élményei, valamint egyes intézmények mindennapi működése formálja. Témánk kapcsán azt sem mellékes megvizsgálni, hogy a magyar társadalom milyen politikai örökséggel érkezett a 2010-es évekbe, amikor idestova negyed százada demokratikus intézményrendszer működik az országban. Hiszen geopolitikai orientációinkat – Mohács óta, hasonlóan a későbbi időszakok dilemmáihoz – a nemzeti és állami szuverenitás problémái jellemzik, amelyek kormányokon átívelve jelennek meg az Európai Unióhoz (EU) való mai viszonyokban.⁴ Sokáig, mint Körösenyi írja: „a belpolitika legfontosabb választóvonalává évszázadokra a magyar trónt birtokló Habsburg-házhoz való viszony vált. A kuruc és a labanc mentalitás, a függetlenségi és az aulikus hagyomány ellentéte 1848–1849 után is megosztotta a magyar politikát, s mint a „haza és haladás” szembeállításának kérdése

⁴ *Nemrégiben Fricz Tamás, a Civil Összefogás Fórum (CÖF) alapítója vetette fel, hogy közös irányítás alá kellene vonni a EU külügyi, hadügyi és pénzügyi adminisztrációit, egyéb területeken viszont decentralizálni kellene a döntéshozatalt. Meglepő módon az unió átalakításának mintáját az Osztrák-Magyar Monarchiától kölcsönözte az alapító, mondván: „a nemzeteknek van uniója, és nem az unió elitjének vannak kiszolgáltatott nemzetei.”*

mindmáig a magyar politikai kultúra részét képezi; nélküle nehezen érthetjük meg az 1990-es évek belpolitikai fejleményeit. A reformáció óta a függetlenségi kérdést a vallásfelekezeti törés úgyszintén színezte, mivel a katolikus Habsburg házzal és az udvarhű katolikus arisztokráciával szembekeverülő nemesség jelentős része a 17–18. századra protestáns hitre tért. A függetlenségi hagyomány így protestáns színezetet kapott.” (Körösényi, 1998: 13-14)

A függetlenségi hagyományokhoz kapcsolódott még a nemesi vármegye, a megyei önkormányzat eszméje is, később a „nagyhatalmú megye” léte, amelyeket csak a tanácsi rendszer tört meg, illetve a rendszerváltás után az 1990-es önkormányzati törvény idézett újra. E jelenség a 19. század végétől kezdve egyre markánsabban a politikai és (párt)ideológiák köntösében jelentkezett, ún. deszakralizált „(új) messiásvárások” formájában, vagyis egyfajta sajátos „valláspótlékok”, vagy hittételek képében. (Vö. Breton, 2000: 49-53) Ez egyaránt jellemezte a két világháború közti, és a második világháború utáni radikális politikai tendenciákat, illetve a kelet-közép-európai demokratikus átmeneteket követő pillanatokat. Az új, deszakralizált messianizmusok utópiája egyébként Richard Pipes szerint az egyik legkorábban, az 1840-es években jelentkező kommunizmus ideológiáját jellemezte, majd a bolsevizmust, így ezek az egykor valódi ideológiák, mint politikai utópiák, eszmék, programok, a későbbiekben pusztá dogmákká

és mítoszokká válva egyfajta „hittételeket” kezdtek jelenteni. (Pipes, 2004: 20)⁵

⁵ Az ideológia fogalma olyan világnézetre utal, amely számos társadalmi osztály érdekeit fejezheti ki és önti azokat koherens formába. Vagyis azzal az igénnyel lép fel, hogy az emberi természet ismerete alapján az „egész emberiségnek az ügyét” fejezze ki. Az ideológia tehát mindig univerzális köntösben lép fel, bár inkább partikuláris érdekeket és élettapasztalatokat általánosít. A partikularitás egyetemessé tétele az egész társadalom meggyőzését szolgálja a különböző társadalmi csoportok motivációs rendszerének befolyásolása érdekében. Ilyen tekintetben az, amit „szovjet ideológiának” neveztek, valójában egyáltalán nem ideológia. Annak akad ugyan néhány ideológiai vonása, azonban számos ismerv hiányzik belőle. A marxizmus-leninizmus is inkább a szovjet párt és állam hivatalos hitvallásának tekinthető. Az ideológiák ugyanis egyetemes világnézetnek tűnő osztályérdekeket fejeznek ki, a szovjet ideológia viszont az osztályérdek helyébe a párturalmat, mint öncélt helyezte. Ily módon az ideológia az „uralmon lévő” akaratának a kifejeződésévé vált. A valódi ideológiák versengenek egymással, a szovjet ideológia viszont kirekeszt minden más ideológiát, ezáltal elveszítve valódi ideológiai jellegét. Meggyőzni sem kíván, elfogadása kötelező. Érdektelen a koherenciája is, mivel nem kénytelen semmiféle kritikával szembesülni, és olykor egymással is felelő hittételekké válik. Sőt, jelentéseket sem kell hordoznia, ugyanis az „uralkodó” által adott értelmezéstől függ. Vagyis a szovjet ideológia nem ideológia, hanem dogma, sajátos tanítás, amely önmagát tudományynak nevezi. A tanítás mindenfajta továbbfejlesztése a „vezér” előjoga. S mivel tanításként és tudományként többféle funkcióval rendelkezik, tág teret ad az ideológiai örökség további változtatásának. Így a tanítás egyszerűen a „vezető” akaratát tükrözi, s a dogma kizárólagosan igaz értelmezésének előjoga gyakran válhat megszállottsággá is. (Fehér–Heller–Márkus, 1991: 275-278)

Az ideológiák fogalmilag különböznek a tudománytól (pl. filozófia) és a vallástól is, bár gyakran nevezik azokat „szekularizált vallásoknak” azokat, utalva ezzel azok funkciójára, mivel a vallás visszaszorulásával egyre inkább az ideológiák nyújtanak általános világnézeti orientációt. A valódi ideológiák – Bayer József szerint – fontos szerepet töltenek be a modernkor társadalmában, hiszen ha sok ember vallja ugyanazt a nézetet, az integráló, csoportképző hatással bír. Az ideológiák értelmezik a történelmet, analizálják a mindenkori jelent, és olyan jövőképet mutatnak, amelyben sokan hisznek. Ily módon gyakorlati útmutatást adnak a mindennapi cselekvésekhez. Az értékek hierarchiáját is állandósítják, valamint kijelölik az ember helyét a politika vonatkozásában. A politikai vitákban rögzítik az érvelés sarkalatos pontjait, s a politikai közösségek szempontjából kijelölik az elérendő célokat. Igyekeznek kijelölni a „mi” és „ők”, a „barát” és „ellenség” határait, igazolják a saját politikákat és cáfolják a többi, legitimálják vagy delegitimálni próbálják a vetélytársakét, apológiáját adják, illetve bírálják és elvetik a fennálló uralmi viszonyokat. (Bayer; 1998: 16) Az ideológiák általában a tudományból merítik fontos összefüggéseiket, ám azok bármennyi

Az egyes társadalmak totalizálása soha nem megy ugyanúgy végbe a különböző társadalmakban. S a totalizáció dimenziója és mértéke sem azonos minden esetben. De az egypártrendszerek kialakításakor a végrehajtói, törvényhozói és jogalkalmazói hatalom mindig egy és ugyanazon kézben egyesül. Önmagában a pártállamnak a fogalma is jelzi: amonolitikusnak nevezhető döntéshozatal forrása általában Sztálin, a „Gazda”, vagy egy helyi mini-Sztálin, s a döntések jól szervezett, hierarchikus struktúrákon keresztül jutnak el a párt legalsó láncszemeiig.⁶

Könnyen belátható, hogy a kommunizmus és a szocializmus fogalmainak összemosása megtévesztő. Krausz Tamás szerint ugyanis: a „kommunizmus eleddig a gyakorlatban – működő rendszerként – meg nem valósult elmélet, melynek alapjait Marx dolgozta ki.” (Krausz, 2001: 17-18) Csak a sztálinizmus és a rokon törekvések írhatók le fogalmilag államszocializmusként, „amennyiben egy olyan rendszer jön létre, amely a burzsoáziát megszüntette ugyan, de a társadalomtól elkülönült apparátus uralmáig jutott. Ilyen társadalom létrehozása nem szerepelt semmilyen forradalmi elméletben, elképzelésben vagy tervben.” (Krausz, 2001: 17) Mivel pedig ezek a rendszerek és az önmagukat felmutató személyi diktatúrák egész története a hatalmi-politikai célok, illetőleg a forradalom és a rendszer ideológiai küldetésének kettős szorításában éltek, ily módon ezeket a társadalmakat helyes az „szervezett anarchia” vagy „irányított káosz” fogalmaival is azonosítani (Vitári, 2006: 153), vagy leginkább instabil bürokratikus diktatúrákként értelmezni, hiszen a „rendszer nem stabilizálhatta magát bürokratikus diktatúráként, ezért önmagával, pontosabban a hatalmi apparátusok önmagukkal és persze a társadalommal álltak permanens harcban.” (Krausz, 2001: 19)

objektív tudást is tartalmazzanak, gyakorlati funkciójuk mindig megkülönböztetik azokat a tudomány(ok)tól. Eric Hobsbawm úgy gondolta, hogy a 19. század volt az „ideológiák kora”. Igaza volt, hiszen a 21. századra viszont felmerültek azok kifejtett világlátásának érvényességét illetően kételyek. Az ideológia fogalma negatív terminussá vált, ezért a 20. század első harmada már inkább a propaganda és a politikai mítoszok kora lett, amelyek ugyan a nagy politikai ideológiákból merítettek, de propagandisztikusan eltorzították azokat, és kivonták azokat a szabad viták és a nyilvános ellenőrzés körülményei közül. Az ideológiák tehát relativizálódtak, illetve modern mítoszokká merevedtek, amelyeket azután politikai neveléssel és propagandával akartak belesulykolni az „alattvalókba”. Az ilyen törekvés pedig szöges ellentétben van az ideológiák lényegével. (Vö. Bayer, 1998: 178-179)

Karl Mannheim is úgy véli Ideológia és utópia című munkájában, hogy az utópiák (a racionális ideológiai hagyományok) eltűnése hozza létre azt a statikus tárgyiasságot, amelyben az ember maga is dologgá válik. Amikor az eljutott a tudatosság legmagasabb fokára – ahol a történelem saját alkotása lehetne –, elveszti történelemformáló akarátát és ezzel betekintését a történelembe. A racionalista gondolkodás irracionálizmusba torkollik, „átcsap”. (Mannheim, 1996: 155) Mannheimnek végül is igaza van a tekintetben, hogy a szocialista-kommunista utópia azzal, hogy az utópia „redefinícióját” a realitás talaján találta meg, az addigi utópisztikus formákat ideológiákként leplezte le, így az utópia betöltve funkcióját, mintegy feleslegessé is vált, megszűnt. Ezzel az utópiáknak a társadalmi mozgalmakban játszott szerepe is lezárult. Hiszen minden utópia szükségképpen egy közösségi embereszményből indul ki, amit általában egy homogén filozófiai antropológia alapoz meg. Ennek alapjait a polgári gondolkodás úttörői vázolták fel, akik a kapitalista forma szétzúzásán keresztül egy igazságosabb disztribúciót kívántak, végső soron a kapitalista fejlődés radikális elvetését kívánták, egy elvont utópisztikus termelőközösség, etatisztikus utópia vagy politikai puccs, akár a termelő országok méltányos, igazságos, reformista megbékélése árán.

⁶ *Hasonló jelenség volt tapasztalható a náci Németországban is, ahol az NSDAP-t gyakran nevezték „Hitler-mozgalomnak”, a párt helyi aktivistáit pedig „Hitlereknek”. (Kershaw, 2003: 39-65)*

Ezek a parancsuralmi rendszerek a hatalom csúcsán valóban monokratikus rendszerek, ahol az alsóbb szinteken többféle hatalmi központ viaskodott egymással. A „Gazda” mindenhatóságába vetett hit ébrentartása (személyi kultusz) ezt közvetítette a tömegek felé.⁷ Az egypártrendszerre (pártállam-állampárt) való áttérést a párt és állam egységének megteremtésére való igény előlegezte meg, amely a pártot az állami gondolat hordozójaként állította be, s kimondta hogy a párt és az állam elválaszthatatlanok egymástól. A két intézmény együttműködését számos ponton való összefogás garantálta, a párt funkcionárisait a „kormány” tagjaiként foghatjuk fel, s más tagozatok, szervezetek vezetőit is fontos állami beosztások birtokosaiként. A párt tehát fokozatosan az állami intézményekre „telepedett” rá. E mellett a párt intézményei is gyorsan gyarapodtak, új hivatalok, részlegek, osztályok, hatóságok jöttek létre, így meg nem valósítható céllá vált, hogy a párt pusztán világnézeti feladatokat lásson el. Hiszen annak uralnia kellett a közélet teljes egészét, akár pártszervezeti, akár államszervezeti téren egyaránt. A „vezérelv” volt a vertikális struktúrák rendezőelve, amely érvényesült a párt

⁷ *A személyi kultusz lényegében a „vezér” istenítését jelentette, aki mindenható, csalhatatlan, mindenütt jelen lévő, akár az istenek! A vezetőkkel való ilyesforma bánásmód a legtöbb kommunista rezsim közös jellemzője, abban lelheti egyik magyarázatát, hogy mivel a mindenhatóság és a mindenütt jelenlét az istenek sajátos tulajdonsága, így magától értetődő azokat az egyéneket isteníteni, akik maguk is isteni tulajdonságokkal vannak felruházva. (Vö. Pipes, 2004: 90-91)*

egészében, a párton belüli intézményi struktúrákban, és az államszervezet terén is.⁸

A szovjet típusú rendszerek kormányzásának vizsgálatakor meg kell különböztetni az időszerű kormányzás formáit, amelyek a következők: 1. az arisztokratikus (meritokratikus) időszak (a „pártkatonák”, a „munkásosztály krémje” által reprezentált időszak, akik mint korai párttagok a „történelem előtti” időszakra is visszaemlékeztek); majd Sztálinnak a politikai hata-

⁸ *Hannah Arendt könyvében azt állította a totalitarizmus gyökereiről, hogy a modern világban az ilyen elfajulás veszélyei nem a civilizációnkon kívülről érkeznek, hanem azon belül jelentkeznek. (Vö. Arendt, 1993) Különbséget tett a náci Németország és a sztálini Szovjetunió viszonyai, de nem tett egyértelmű különbséget a lenini és a sztálini Szovjetunió hatalmi viszonyai között. Pedig valójában csak utóbbit tekintette „teljesen kifejlett” totalitarizmusnak. (Vö. Bartha, 2001: 72) John Lukacs ezt a hiányosságot pótolja, amikor kifejti művében: a totalitarizmus fogalmát sokáig hibásan alkalmazták Hitler uralmának egész időszakára. Mint írja: Hitler „a nép többségének cselekvő támogatásával akart kormányozni, úgy, hogy emellett az elenyésző kisebbség esetleges ellenállása jelentéktelennek és teljesen hatástalannak bizonyuljon. Azt is mondhatjuk, hogy míg Sztálin ... a lehetséges ellenzékétől tartott, ... addig Hitler ..., miközben tudott egy lehetséges ellenzék létezéséről és hollétéről, elsősorban a tényleges ellenállás bizonyítékait akarta feltárni. ... Persze Németország nem volt Oroszország, és a hitleri forradalom egyáltalán nem hasonlított a bolsevik forradalomhoz. A nemzetiszocialista Németországban a nép (kivéve a zsidókat) nagyobb egyéni szabadságot élvezett, mint a kommunista Szovjetunióban – a tudományos és művészi publikációk változatosabbak voltak, és tágabb tér nyílt az egyéni törekvéseknek ..., hogy viszonylagos mozgásszabadság volt abban a rendőrállamban; hogy bizonyos emberek viszonylag könnyen léphették át mindkét irányban az országhatárt, vagy találkozhattak. Berlinben külföldi diplomatákkal, akikkel kellő óvatossággal bár, de mégis majdnem nyíltan beszélhettek. A Szovjetunióban ... ez elképzelhetetlen lett volna. ... Hitler sajátos módon nem is annyira a többség zsarnokságát, mint inkább a többség révén létrejött uralmat valósította meg.” (Lukacs, 1998: 123-127) Hitler tehát a szerző szerint nem is tipikus diktátor volt – már csak azért sem, mert pártja az 1920-as évek közepén a demokrácia eszközeivel küzdött a demokrácia felszámolásáért, illetőleg a demokratikus választások során, választói felhatalmazás alapján szerezte meg a hatalmat, s azután alakította át Németországot egyre korlátlanabb és totálisabb diktatúrává.*

lom csúcsára való felmanőverezését követően: 2. az autokratikus (totalitárius) hatalmi struktúra időszaka, mikoris a második és harmadik vonalbeli „arisztokraták” csak akkor maradhattak életben, ha hajlandóak voltak lemondani a „vezér” kívánságának megfelelően egyéni függetlenségükről, s elég rugalmasak voltak ahhoz, hogy elfogadják Sztálin, az első titkár uralmát. Majd: 3. a Sztálin halálát követő oligarchikus hatalmi struktúra időszaka, amikor a „kollektív vezetés” jelszava szakítást jelentett az autokratikus (totalitárisztikus) hatalomgyakorlás technikáival. (Fehér–Heller–Márkus, 1991: 245-250)⁹ Persze, Aczél Tamás és Méray Tibor ehhez gyorsan hozzáteszi: a desztalinizációs időszakban, a korábbi nómenklatúra emberei úgy beszéltek minderről, mint akiknek semmi közük nem volt az egészhez, pedig „nem kis mértékben maguk is felelősek mindazért, ami Sztálin ... idején történt.” (Aczél–Méray, 1989: 376)

A pártállam vagy állampárt mechanizmusainak működtetőit nómenklatúrának szokás nevezni. Ez lényegében a korábbi társadalmi-politikai elit rekonstrukciójaként is felfogható. Körösényi András szerint a nómenklatúra fogalmának több jelentése is van. A nómenklatúra-rendszer először is hatásköri listát jelent, azaz a hatalmi pozíciók listáját, illetve a pozíciókat betöltő személyek – vezető szervezetek által történő – kinevezési listáját. A rendszer tehát a politikai, gazdasági, kulturális stb. vezetők kiválasztására létrehozott intézményesített és politikailag irányított, kontrollált rekrutációs mechanizmust jelöli. Másodszor a nómenklatúra a rekrutációs mechanizmus évtizedes működése során létrejött társadalmi képződmény, azaz egy uralkodó társadalmi réteget/osztályt/rendet jelöl, amely a pártállami rendszer politikai-társadalmi „uralkodó osztályát” jelentette. A politikai eredetű nómenklatúra uralmának a legfőbb intézményi eszköze a kommunista párt volt, amely a nómenklatúra-pozíciókat betöltők mellett magában foglalta a támogatók és kedvezményezettek körét, családjaikat, s a társadalom mintegy ötödét-hatodát. Az állampárti „rendszer privilegizált politikai osztálya és szélesebb társadalmi klientúrája ugyanis – a politikai csúcstól a munkahelyi bizalmiig lenyúlva – a társadalmat vertikálisan is keresztbe metszette. (Körösényi, 1998: 44)

Richard Pipes ennek kapcsán írja, hogy a nómenklatúra, a legfelsőbb kormányzati és párttisztviselők, amellettt hogy monopolizálták az összes tisztséget, különleges kiváltságokat is élveztek, mint egy új kizsákmányoló osztály. Azt említi: „A nómenklatúra saját tagjai számára állandó státuszt biztosított, ami de facto örökölhető volt. ... A kiváltságok pedig, amiket élvezett, nagyban emlékeztetett azokra, amelyekben évszázadokkal korábban a mágnásoknak volt osztályrészük. ... Az egyszerű párttagok pedig, a „talpnyalók, akiknek száma Sztálin alatt roppant módon felduzzadt, kiszolgálták ezt az elitcsapatot.” (Pipes, 2004: 84)

⁹ *Az oligarchikus kormányzás egy dologban megismétli az arisztokratikus kormányzás status quo-ját: az oligarchák egyenlők, a párt főtitkára azonban „egyenlőbb”.*

A kormányzás eszközei bármennyire is különbözzenek az egyes időszakokban egymástól, a sztálini vagy paternalista (neosztálini/posztsztálini) modellekben, a különböző kommunista pártok vertikális szintjei vajmi keveset módosultak. Mind ez nemzetközi, nemzeti és helyi szinten is tapasztalhatóvá vált. Vagyis a rendszerek lényegükben ugyanolyan pártállamok vagy állampártok maradtak, amelyeknek eszközrendszere és működési mechanizmusai sem térnek el egymástól. Alapvetően csupán a személyi uralom adja át néhol a helyét a tekintélyuralmi vezetésnek, de szervezeti alapelveként tovább működött a „demokratikus centralizmus” elve, amelyben a párt vezető szerveinek határozatait az alsóbb szerveknek és a párttagoknak kötelezően kell végrehajtani, vagyis a „kisebbségnek alávetni magát a többség akaratának”.

Nemzetek közötti szinten, 1948–1949-re, a szovjet érdekszférában végbement a sztálini modellek kiépítése. Gazdasági értelemben az államosítások, a mezőgazdaság kollektivizálása, a tervgazdálkodás, az „eredeti szocialista tökefelhalmozás”, a nehézipar erőltetett fejlesztése, az élet színvonal visszaszorítása. Eltűntek a háború előtti tulajdonosi rétegek, a régi elitek, felszámolták a pártokat, legfeljebb Csehszlovákiában és Lengyelországban maradt néhány szatelitpárt. Felszámolták a demokratikus intézményeket, kialakult a személyi kultusz, az 1947. szeptember 22-én létrejött Tájékoztató Iroda (Kominform)

kezdte meg a sztálinista törekvések intézményes kereteit koordinálni.¹⁰ Horváth Csaba szerint: „Minden országban – „a nagy Sztálin kis unokaöccsei” – a „moszkoviták” jutottak hatalomra, s az „osztályharc éleződésének” jegyében leszámoltak mindazokkal, akik valamiféle eltérést akartak a sztálini úttól. A kiépült erőszakszervezetek pedig a tömeges megtorlásokkal a véleményformálás minden típusát lehetlenné tették. A kommunista pártok önállósága is megszűnt, és az 1950-es évek közepéig a kelet-közép-európai államszocializmusokat Moszkvából „kézi vezérléssel” működtették.” (Horváth, 1992: 78-79)¹¹

Ilyen politikai környezetben a nemzeti kommunizmusoknak semmi realitása nem létezhetett. Mint Fehér Ferenc és Heller Ágnes könyvükben említik: a nemzeti kommunizmus egyébként sem magyar, hanem jugoszláv „találmány”, amely azt jelenti, hogy egy adott ország kommunista (párt) apparátusa relatív önállóságot élvez saját rövidtávú taktikájának kidolgozásában,

¹⁰ Az „egypártrendszer” nem jelenti azt, hogy csak egyetlen párt volna az államban. Sokkal inkább azt, hogy valamennyi hatalom centralizált, minden közügyeket érintő kérdést a központi hatalom dönt el, a központi hatalom azonos párt legfelső szerveivel, a legfelső szerveket kizárólag a párttagok választják, és minden további szervezetet a párt ellenőriz valamennyi (tehát helyi, nemzeti, vagy ösz-szövetségi szinten). (Vö. Fehér–Heller–Márkus, 1991: 231-232)

¹¹ 1953. március 5-dike új korszakot nyitott a szovjet (külső) birodalom országaiban. Sztálin halálát követően, figyelmeztető jelek mutatkoztak a „béketáborban”. Június-júliusban felkelés robbant ki Berlin keleti zónájában és az NDK más városaiban, Csehszlovákiában és Magyarországon – 1946 óta először – „vadsztrájkok” következtek be Csepelen, Diósgyőrben, Ózdon stb. 1956. június 28-án pedig a lengyelországi Poznanban zajlottak le véres események. A „munkástüntetés ötven halottat és mintegy 300 sebesültet követelő erőszakos szétverése.” (Lomax, 1989: 39; Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M., 1991: 29; Gosztovyi, én.: 35, 57)

személyi problémáinak rendezésében és így tovább, persze azon keretek között, amelyet a szovjet vezetés kijelöl számára, főképpen mindenfajta önálló külpolitikai igényről lemondva. E szempontból a jugoszláv változat túlment a szovjet „szabadalmon”. Sztálin idején ezeket a „helyi sajátosságokat” oly mértékben vették semmibe, hogy még az őt követő mini-Sztálinok is teljes mértékben improduktívvá kezdtek válni. A keleti tömb ugyanis Sztálin és alvezérei vezénylete alatt állt, később pedig a helyszínekre küldött „tanácsadók” gyakorolták a hatalmat, akik valósággal úgy viselkedtek, mintha „gyarmati kormányok” lennének. Ezek az emberek a helyi mini-Sztálinok politikai karrierjét egyengették, már ha megbízhatóknak ítélték őket. Miután pedig Sztálin meghalt, az egyedüli vezér, akinek a felsőbbbségét a kelet-közép-európai mini-Sztálinok féltékeny alázattal elismerték, az efféle kormányzati gyakorlat már nem volt tovább folytatható. Lengyelország és Magyarország adott abból leckét, hogy hová vezet, ha a nemzeti önállóság elvét túlságosan komolyan veszik. Mint fogalmaztak: „Ennek megfelelően a „nemzeti kommunizmust” nyíltan, az ideológia szintjén törvényen kívül helyezték, titokban azonban mégiscsak érvényesítették abban a formában, amit a Varsói Szerződés tagországainak vezetősége és a szovjet Politikai Bizottság közötti „konzultációnak” neveztek...” (Fehér-Heller, 1989: 74-77)

A sztálini modell és vezérelv – Sztálin a „Gazda” és például Rákosi az ő legjobb tanítványa – alakította ki a kommunista személyi kultuszokat is.¹² E kultuszok közös lényege, hogy „a nép és a párt egy, a párt és a vezér egy, a vezér és a nép egy”.¹³ Minden kultusz alapvetése volt, hogy a párt hivatott az új társadalom felépítésére, s a kommunista párt, az „élcsapat” „tudományos ideológiával”, csalhatatlan elmélettel felvértezve fogja az „Új Kánaánba”, az „Új Jeruzsálembé” vezetni a népet. A következő lépcsőfokot az „élcsapat élcsapata” képezte, a vezetők, s végül kiválasztódott a „vezér”, akinek a siker tulajdonítható. A kultusz lényege tehát az, hogy végbemegy a teljes azonosítás, amely újra és újra a vezető istenítésében, „csalhatatlanságában”, tévedhetetlenségében rejlik, illetve reinkarnálódik.

A sztálini modellt a párt vertikális struktúrája alapján, az egyes társadalmak esetében szokás piramisszerű felépítményként is ábrázolni, ahol a „vezérelv” a rendező elv, ez érvényesült a párt egészében, de a párton belüli és területi „szubkultúrákban” is. A felépítmény csúcsán maga a „Gazda” állt, aki személyesen nevezte ki a párt és az államapparátus legfontosabb vezetőit. Ebből következően a párt minden szervezetét hozzárendelték a párt illetékes hivatalaihoz, s minden szervezet vezetőit a párt delegálta.

A vertikális struktúra szintjeit jelentették a helyi pártszervezetek, amelyek nagy

¹² *A desztalinizáció rövid ideig tartó megnyilvánulásait az SzKP XXII. Kongresszusa indította el 1961 októberében, amely bírálta a személyi kultusz éveiben alkalmazott politikai módszereket és törvénytelenégeket.*

¹³ *A „vezér” és a „nép” eggyé, oszthatatlanná, szerves egységgé változtatása, ahol a „vezér” már mint a nemzet megtestesítője lép fel, jelent meg a nácik „Ein Volk, ein Reich, ein Führer!” szlogenjében is.*

jelentőséggel bírtak a saját területeiken, valamint az alsóbb szinteken.

A sztálini típusú rendszerek apparátusa – felépítésében és működésében egyaránt – militarista jellegű volt, ahol a vezérségi-alvezérségi rendszer funkcionált. Tagjai a felülről jött utasításokat kíméletlenül végrehajtották a maguk területein, a településeken, a sport,¹⁴ kultúra¹⁵ és diplomácia stb. világában. Felsőbb utasítások alapján döntöttek, „felsőbb útmutatások” alapján tevékenykedtek. A piramis bármely pontján helyezkedtek is el, pozícióik azonosak voltak: felfelé feltétlen engedelmesség, lefelé teljhatalom. Emellett kivételezett egzisztenciát építhettek ki, s ténykedésük megbízhatóságát pozíciójuknak, állásuknak, sőt életüknek teljes bizonytalansága garantálta. Horváth Csaba szerint: „Az ötvenes években példátlan volt a pozícionális mobilitás ... , és az átlagfunkcionárius soha nem tudhatta, mikor helyezik át, akár felfelé, akár „lefelé”, vagy kerül börtönbe.” (Horváth, 1992: 93)¹⁶ Aczél Tamás és Méray Tibor eh-

hez hozzáteszi: a „dolog odáig ment, hogy a vezető káderek már magánéletük minden percében is magukon érezhették a figyelő szemeket.” (Aczél–Méray, 294) Még az autóknak is „külön – a hierarchiával azonos – protokollja volt. A járási vagy kerületi titkár, minisztériumi osztályvezetők Skodán jártak. A megyei párttitkárok, városi titkárok, miniszterhelyettesek a szovjet gyártmányú, jó teherbírású, erős, de ormótlan Pobjedán, ezt később kicserélték a vadonatúj 180-as Mercedesre. A minisztereknek ugyancsak szovjet gyártmányú Zisz ... kocsi voltak, de ezek oly sokat fogyasztottak ..., hogy később kicserélték őket a valamivel kisebb Zim ... gyártmányaira. A politikai bizottság tagjai azonban már vadonatúj amerikai Chevroleteken utaztak, beépített rádiókkal és hűtőszekrényekkel, és erős páncélzattal. Hasonló volt a protokoll a rendszámjelzésnél. A rendszám általában két betűből és három számból állt ..., a miniszterek és

amivel nagy hatalom összpontosult a kezében. Jó kapcsolatokat ápolt Rákosi Mátyással és Farkas Mihállyal, s hatáskörébe, tehát a „felelősségei” közé tartozott a válogatott szereplése. Emellett persze komoly hatásköri ellentéte is volt a párt vertikális struktúrájában Hegyi Gyulával, az OTSB Sportoktatási Hivatalának vezetőjével. Viszonyukat az is mérgezte, hogy mint hivatali előljáróját Sebesnek, őt keresték a pártvezetők, a kormány és a Titkárság tagjai. Sebes alatt helyezkedtek el Mándy Gyula „állami edző”, de Kalmár Jenő a fél Aranycsapat trénera is Kiszpesten, illetve Bukovi Márton, aki az MTK edzőjeként, elsőként alkalmazta a 4-2-4 taktikát, és az MTK-t edzette. Alattuk a „kedvencek” Puskás Ferenc, Bozsik „Cucu” József, majd Zakariás József, Buzánszky Jenő, Lóránt Gyula, Hidegkúti Nándor, Palotás Péter és Gellér Sándor. A hierarchia legalján azok helyezkedtek el, akiket „nem kedvelt” Sebes, vagyis Sándor Csikart (akit az 1954-es VB-keretbe azért sem hívott meg, mert az kikérte magának, hogy a felesége kirúszozza-e magát, vagy sem) és Czibor Zoltán, akiknek a „stílusa” nem tetszett neki, illetve az, hogy állandóan „csavarog”. Vagy Grosics Gyula, aki soha nem rejtette véka alá a véleményét (vele magázódott egyedül a csapatban Sebes, s szerepe volt az eltiltásában is).

¹⁴ *A sport területén Sebes Gusztáv, egykori labdarúgó, mesteredző, 1956-ig szövetségi kapitány, sportvezető, 1954-től 1960-ig az UEFA alelnöke, már 1945-ben nagy hatalmat kapott, hiszen Budafok járás területén lévő községek kommunista pártszervezeteit ellenőrizhette, utasíthatta és tanáccsal láthatta el. Sőt, egyes személyeket vagy egész vezetőségeket is leválthatott, kicserélhetett. Munkásmozgalmi múltja tehát szerepet játszott abban is, hogy 1949. január 10-én Ries István aláírta a kinevezését a labdarúgó válogatott szövetségi kapitányi posztjára. (Vö. Kő, 2014: 13)*

¹⁵ *Ahogy az „egyszerű” állampolgárt a sztálini típusú rendszer megfosztotta a politikai jogaitól, ugyanúgy rendelték alá a nemzeti kultúrát a Szovjetunióból „importált” szocialista realizmus követelményeinek. (Gosztonyi, én.: 31)*

¹⁶ *Érdekes összefüggés, de az Aranycsapaton belül is működött a piramiselv. Annak csúcsán tagadhatatlanul Sebes Gusztáv szövetségi kapitány, 1951-től az Országos Testnevelési és Sport Bizottság (OTSB) elnökhelyettese állt,*

pártvezérek azonban egybetűs, egyszámos kocsiban jártak S ezeket a kocsikat a rendőrségnek nem volt szabad megállítania, még akkor sem, ha bármiféle közlekedési kihágást követtek el.” (Aczél-Méray, 1989: 297)

A szocialista hierarchia számos területen érvényben volt. A párt – mint említettem – mindig fellépett az „egyenlődsdi” ocsmány, „kispolgári csökevénye” ellen. Csak megrögzött álmodozók képzelhették azt, hogy a párt alvezérei, vagy a megyei tanácselnök, az egyszerű állampolgárról nem is beszélve, egyformán töltik a szabadidejüket. Aczél és Méray, valamint Horváth Csaba együttes meghatározása szerint: a ranglista legtetetjén ott állt a kormányzati (államhivatali) funkciók hierarchikus struktúrája, a félelmetes és megkülönböztetett tiszteletben álló „fogat”, a párt első számú vezetője (az első- vagy főtitkár) és annak alvezérei, s őket követték „fontossági” sorrendben a következők:

- a politikai bizottság tagjai;
- a központi vezetőség tagjai (a Kádár rendszerben a központi bizottság titkársága, titkárok);
- a KB apparátusa: osztályai, bizottságai;
- a kormánybizottságok;
- a miniszterek;
- a miniszterhelyettesek;
- a minisztériumok apparátusa;
- a megyei pártapparátus;
- a társadalmi szervezetek és vezetőik (pl. DISZ, SZOT, majd KISZ);
- és egyéb fontosabb pozíciók;
- az országgyűlés tagjai;

És így tovább, lefelé a listán. (Vö. Aczél-Méray, 1989: 295; Horváth, 1992: 206)

Magától értetődött az is, hogy a politikai bizottság tagjai másféle juttatásokban részesülnek, mint a központi vezetőség tagjai. Ezért a politikai bizottság tagjai más-más üzletekben, titkos vagy zárt áruházakban szerezték be napi szükségleteiket – ingyen. Aczél és Méray szerint: 1950-ben bevezették a politikai bizottsági tagok nyílt folyószámláit, vagyis azt a rendszert, hogy e vezető államférfiak korlátlanul vehessenek fel pénzt, természetesen az elszámolás kötelezettsége nélkül. A politikai bizottsági tag nem fizetett házbért, lakbért, a ruhaköltségeit is a párt fedezte, mint ahogy a téli tüzelőt is a párt gazdasági osztálya rendelte meg számára. Hasonlóképpen fizették a háztartási alkalmazottat, a kertészt, a sofőrt, s az egész ház és család körüli apparátust. Mint írják: ők „már nem is a szocializmusban, hanem a megvalósult kommunizmusban éltek, ahol ... a pénz elveszti értelmét, és mindenki szükségletei szerint részesül a javakból.” (Aczél-Méray 1989: 296)

Természetes volt, hogy az üdülőkben sem vegyültek a többiekkel, a rangban, társadalmi és párthierarchiában alattuk állókkal. A politikai bizottság egyik üdülője Balatonaligán volt – államvédelmi őrséggel megerősítve –, s tilos volt azt megközelíteni. Az üdülőben több szobás villák álltak, amelyekben a politikai bizottság tagjai laktak. Minden villának külön szobalánya volt (akit elvtársnőnek szólítottak), s aki takarított és felszolgált. A külön számukra épített strandot kikötő-mólóval látták el, ahol motorcsónakok, vitorlások és kisebb hajók köthettek ki. A strand területét szintén kerítés és őrség védte.

A központi vezetőség tagjai Balatonöszödre jártak. A pártapparátus dolgozóinak Balatonlellén volt a nyaralójuk. A magas állású párt vagy állami tisztségviselőknek ezen felül más szórakozási lehetőségeik is voltak. Közkedvelt volt a vadászat.¹⁷ E tevékenység valaha az „urak sportja” volt. Ám ez is megváltozott: a munkás és paraszt származású miniszterek, tábornokok vadásztak olyan területeken, ahová rajtuk kívül csak a hajtók léphettek be, alkalmasint olyanok, akik korábban az arisztokráciának hajtották a vadat. A szakértelmet láthatólag elismerte a rendszer. (Aczél–Méray, 1989: 296-297)

A Kádár rendszerben alig változott ez a gyakorlat. A szocialista társadalom politikai rendszerére továbbra is három szervezeti típus maradt jellemző: a.) a párt, b.) az állami szervek, c.) a társadalmi-politikai

¹⁷ Kádár János is szenvedélyes sakkjátékos és vadász volt.

szervek. Csak a „felsőbb rendű ideológiával rendelkező” élcsapat, immáron az új állampárt birtokolta a politikai hatalmat. A párt továbbra is a hatalom koncentrált szerve maradt, egyesítette a párt, az állami, a képviseleti, az államigazgatási, a katonai-védelmi és szakszervezeti pozíciókat. A hatáskörök összekeveredése ugyancsak jogi- és politikai túlszabályozással párosult, és burjánzó politikai, gazdasági, igazgatási apparátussal. A centralizált irányítás sajátosságai pedig a következők maradtak: a döntéshozók és az érintettek között a hosszú hierarchikus lánc miatt nagy volt a távolság, a valóság tényeire csak nagyon lassan reagáltak felül. A működés ezután is a titkosság elvére és az információmonopóliumra épült. A vezetőket – gyakorlatilag minden posztra – felülről nevezték ki, amelynek lényeges kritériuma a politikai megbízhatóság volt. A hatáskörök összekeveredése és a felülről történő újraelosztása miatt intézményesült a személyi függőségen alapuló hatalmi hierarchia. (Vö. Horváth, 1992: 205-206)

A szuverenitás tehát csak formálisan vonatkozott a párt egész tagságára. Az egész társadalom azonosítása a hatalom ezen óriási piramisával, amelyből szinte minden egyes személy részesült – hiszen mindenki, legalábbis bizonyos helyzetekben szert tett az autoritás szerepére és a többiek ellenőrzésének lehetőségére –, a piramis legalján lévők és annak alapján alkotó emberek számára mindössze azzal nyújtott némi kompenzációt, hogy tudták, „felül” is

képtelenek saját munkájukat és életüket meghatározni. Ez a jelenség a történelmi szituáció személyiségeinek társadalmilag indukált torzulásai voltak, nem pedig a tulajdonképpeni társadalmi struktúra működési zavarait jelentették. Még ennél is fontosabb azonban, hogy a pszichológiai helyettesítésnek ez a mechanizmusa csődöt mondott a legalul lévő legnépesebb csoport esetében, az ipari és mezőgazdasági munkások esetében, akik egy pillanatra sem voltak képesek arra, hogy munkájuk révén bármi felett hatalmat gyakoroljanak, senki másnak nem adhatnak utasításokat, ugyanakkor viszont utasításokat kellett követniük. Ekképpen éles kettősség állt fenn a mások élete felett döntéseket hozó, illetve az ilyen társadalmi döntéseket mindössze alkalmazó emberek között. (Vö. Fehér–Heller–Márkus, 1991. 189)

Ezért talán nem meglepő, hogy paradox módon a tömeges represszió, a megtorlás alanyai, „célcsoportjai”, amelyek a „magyar Sztálin”, Rákosi rendszerében a társadalom egészét jelentették, az osztályellenségtől a felső pártvezetés csoportjaiig, a Kádár rendszerben, ahol a megtorlásnak több mint százezer ember, családtagokkal együtt ennél is több esett áldozatul, az új körülmények között a társadalom inkább viszonylag pontosan meghatározható csoportjai lettek. Meglehetősen egységes képet mutattak, pl. húszas-harmincas éveikben lévő munkások, szakképzetlenek, ipari tanulók, akik például tevőlegesen részt vettek a harcokban; az üzemi munkástanácsok és a helyi-intézményi forradalmi és egyéb bizottságok tagjai; kis számban értelmiségiek, az 1956 előtti pártellenzéki és hozzájuk kapcsolódó baloldali entellektüelek. Tekintetükben a represszió szerkezete szintén piramisszerű képződményt körvonalazott, amely esetben a halálos ítéletek, bebörtönzések a képződmény csúcsát jelentették, míg az „alsó szinteken” az elnyomás „enyhébb” formáit elszenvedők tömegei helyezkedtek el. (Vö. Bak M.–Kozák-Litván–Rainer M., 1991: 130)

A történelmi keret ismertetése után talán nem meglepő, hogy – Borsi-Kálmán Béla szavaival – nem csak az „anyaországban”, hanem az 1920-ban „leszakadt nemzetrészek” 15 milliós „összmagyar” nációiban is, valami különös és leírhatatlan büszkeség mutatkozott a mítosszá váló Aranycsapat győzelmei kapcsán, hiszen ők még a hazainál is sikerhiányosabb, frusztráltabb formában éltek meg mindennapjaikat. A futball „1920 és még inkább 1947 után történelmi dimenzióba került Magyarországon [is – MT]. Látványosságának és (látszólagos) közérthetőségének köszönhetően rendkívül alkalmassá vált rejtett társadalomlélektani és történelmi – nemzettudati – folyamatok leképezésére, az elnyomott hazafias érzések „megélésére”, viszonylag akadálytalan kinyilvánítására. A „fordulat éve” (1948) után pedig, amikor Sztálin Generalisszimusz

legjobb tanítványának „bölcs” vezetésével két vesztés háborút és az 1941–45-ös társadalmi és nemzeti katasztrófákat („hideg napok”, Don-kanyar s főként a holokauszt) követően hozzáláttunk a szocializmus panon változatának „felépítéséhez”, s ennek „logikus” következményeként könyörtelen harc kezdődött az „osztályellenség”, a „klerikális reakció”, a „burzsujok” s leginkább a „nacionalizmus” minden elképzelhető fajtája ellen, a foci jelentése-jelentősége újabb tartalmakkal bővült. Hiszen, jobb híján, ha már az 1849-es „tavaszi hadjárat” óta hős honvédeink nem nyertek számottevő csatát, a magyar futballisták 1950 és 1954 között legalább végigverték „Európát”. A futball pótlékká, afrodiziákummá s így politikummá vált, mivel sajátosságainál fogva – Rajner M. János kifejezésével – a „nemzeti önkifejezés egyik kontrollálhatatlan tere” maradhatott. Ez az alaphelyzet tette Puskást és társait politikai tényezővé, törvények felett álló, kivételezett személyekké, mi több: a nemzeti szimbólika szerves tartozékaivá, valósággal mesebeli figurákká. Így keletkezett az „aranylábú fiúk” nimbusza, a verhetetlen tizenegy mitikus tere és az Aranycsapat legendája.” (Borsi-Kálmán, 2014: 21-22) Puskás Ferenc sem csupán Sebes Gusztáv szövetségi kapitány egyik „kedvence” volt, nem pusztán labdarúgó, hanem a korszak mitikus figurája, akit szinte mindenki magáénak tekintett, „Öcsinek” szólított, és olyan fényben látott, amilyen az ő számára a legmegfelelőbb volt.¹⁸

¹⁸ Puskásnak egyébként a másik beceneve a válogatottban a „sváb” volt, hiszen Purczeld Ferencként született, és

2. A kutatás módszeréről

Tanulmányom megírásának alapötletét az adta, hogy láttassam, milyen hasznos kutatási kérdéseket fogalmazhat meg az 1954-es berni VB-eseményeinek kapcsán a politikai szociológia. Politikatudományi értelemben ugyanis feltételezhető, hogy az ún. „ötvenes évekre”, részben propaganda, részben (sport)diplomáciai eszközeként maga a sport jelentette az Európára leereszkedő „vasfüggöny” mögött az egész magyar társadalom számára azt, hogy a szűkre szabott mozgástérben, hazánk, mint az ún. „szocialista tábor”, vagyis a bipoláris világrendszer része, legalább ilyen módon kijelölhesse a maga helyét a világ és az európai országok nemzetei között. Az alávetettek (a nemzet, vagy a nép) aspektusából az egyéni sportteljesítmények és a sportcsapatok maradtak az erőltetett szovjetizálásban belül a nemzeti identitás megőrzésének szinte egyedüli eszközei, sőt az Európához való tartozás maradék kitapintható csatornáit is. A propaganda által felhasznált sportteljesítmények tehát paradox módon a nemzeti büszkeség és európai tudat megőrzésének forrásaivá is váltak. Így talán nem véletlen, hogy a londoni 6:3-as meccs, az angol sajtó által az „évszázad mérkőzésének” beharangozott esemény programfüzetén, „véletlenül” az ún. kis koronás címer szerepelt, mint az országot szimbolizáló nemzeti jelkép! (Vö. Csillag, 2014: 47)

annak ellenére, hogy a kispesti „városi házak” egyikében volt otthonban, de sváb nagyszülei Taksonyban, rokonai pedig Soroksáron éltek. (Vö. Borsi-Kálmán, 2014: 23)

A sporttal kapcsolatos egykori eredmények, sikerek maradékai, mint Marx Don Quijote-i paradigmájában, máig hatóan beépültek a társadalom szöveteibe, bizonyos generációk élményvilágába, amire jó példák az olyan történelmietlen kérdésfelvetések sorozatai, miszerint: a mai professzionális labdarúgás világában, az Aranycsapat képes lenne-e megleckéztetni a football-„nagyhatalmak” bármelyikét is, vagy képes lenne-e kikerülni manapság a football-világ bajnokságokra? Könnyű belátni, az egykori események körülményei semmiképpen nem vethetők össze a mai valósággal. Objektíve az elmúlt idők sikereinek szituációi, még csak nem is analógok a mai viszonyok egyikével sem. Egyébként éppen ez a tény hozza azt is, hogy az Aranycsapat teljesítményeinek társadalmi és generációs megítélései nemzedékeként különböznek egymástól.

Egykor az aranycsapat egyszerre képviselte a magyar társadalom számára a politikai tradíciók közül a függetlenségi, rebellis hagyományokat, vagy éppen a betyáros virtust, s egyszerre jelentette a politikai hatalom velük szemben támasztott igényeinek kiszolgálását is. Ez a dolog a sport világa oldaláról részben jól illeszkedett a magyar társadalom azon egykori érzületéhez, amelyet lényegében az 1954-es „fényes kudarc”, illetve az 1956-os forradalmi események le is zártak. Vagyis, azzal párhuzamosan, hogy a berni világbajnokságot követően a „futballhisztéria” konszolidálódni látszott, Magyarország társadalmi is kezdte megérteni: a szovjet megszállásra és az állampárti uralomra hosszú távon be kell rendezkedni, a még szilánkjaikban meglévő illúziók, 1956-ot követően, véglegesen az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után oszlottak el, amikor bizonyossá vált, hogy a Brezsnjev-doktrína alapvetően zárja ki a „létező szocializmus” „emberarcúvá” változtatását. Ezt követően ugyan még volt a magyar labdarúgó válogatottnak néhány „fényes villanása”, azonban – Végh Antal egyik könyvének címét idézve – egyre markánsabban kezdték egyesek azt a kérdést megfogalmazni, hogy „miért beteg a magyar football?”

Jelen vizsgálatom semmiképpen nem tekinthető reprezentatív kutatásnak, azonban érdekes adalékokkal szolgálhat a téma alaposabb megismerése szempontjából. Olyan primer kvalitatív kutatás, amely a szociológiai-politikatudományi elméleti összegzésekén túl arra is vállalkozik, hogy a társadalomtudományi vizsgálatok módszereit felhasználva, a terepkutatás és a félig strukturált interjú adatfelvétel útján igyekezzen megválaszolni bizonyos kutatási kérdéseket, illetve bizonyítani a felvetett hipotézist.

Adatgyűjtési munkám során a következő kutatási kérdéseket fogalmaztam meg a tanulmány szempontjából:

Mennyiben meghatározók az Aranycsapatra és az 1954-es berni VB-re való visszaemlékezés kapcsán a generációs-élmények?

A visszaemlékezést mennyiben befolyásolja az a tény, hogy az egyes individuumok

szociológiai értelemben milyen generációs besorolást kapnak?

Akként konceptualizáltam a mintába bekerülő alapsokaságot, hogy a generációelméletek megközelítéseinek felhasználásával megcímkeztem azt, a következőképpen: 1.) az ún. építők, vagyis az 1946 előtt születettek, akiknek nemzedéki élménye a Horthy-korszak, a világháború és az újjáépítés időszaka, 2.) a Baby-boomerek, az 1946-1964 között születettek, akik az ún. „Nagygeneráció” tagjai, s nemzedéki élményük – egyebek mellett – 1968, 3.) az X generáció, az 1965–1979 között születettek, akiknek nemzedéki élményük a demokratikus átmenet (rendszerváltás/rendszerváltozás) és még láthatták az 1980-as években hazatérő Puskás Ferencet a Népstadionban vagy a tévében egy „öregfiúk meccsen” játszani. 4.) Az Y generáció, az 1980–1994 között születettek, akiknek már nem nemzedéki élményük a demokratikus átmenet, hiszen túl kicsik voltak akkor, és Puskásról is csak hírből hallottak (az ő esetükben felmerülhet az a kérdés, hogy valóban generációt alkotnak-e, vagy pusztán egy kohorsszal állunk szemben). 5.) Az Z generáció, az 1995–2009 között születettek, a mai tinédzserek, az úgynevezett digitális generáció, másként a „digitális bennszülöttek”, akik már olyan világba születtek bele, amelyben számítógépek vannak, s végül 6.) az α generáció, akik 2010 után születtek, de őket nem tekintetem jelen vizsgálatom alanyainak.

Hipotézisem a következő volt: ha a pimer

vagy szekunder szocializáció során eltérő információmennyiséggel rendelkeznek az Aranycsapat és a berni VB kapcsán a generációk, akkor az tükröződni fog az interjú kérdéseire adott válaszokban is; a legfiatalabb generációk éppen az információhiány miatt nem tartják majd fontosnak a múlt eseményeiről való megemlékezést.

A politikatudományban egyébként természetes a kutatási módszerek pluralizmusa, a szociológiai módszereket különösen gyakran alkalmazzák politikai jelenségek vizsgálatakor. Így a politikai szociológia hibrid természetű, azaz a politikatudomány és a szociológia közös területén helyezkedik el. (Vö. Dogan, 2003: 117) Az átfedés folytán a politikai szociológiát szokás olyan interdiszciplináris hibridnek is tekinteni, amely megpróbálja kombinálni a szociális és a politikai strukturális dimenziót magyarázó tényezőket, ezért szinte adta magát a kutatási módszer kiválasztása.

Ez a résztvevő megfigyelés és a külső megfigyelés volt, amely a szociológiában szintén alkalmazott kutatási módszer. (Vö. Andorka, 1995: 54) Előbbit a terepkutatás során – amely Earl Babbie szerint bevett hagyományos kutatási technika, azonban nem ad lehetőséget minden esetben kontrollált mintavételi technikák alkalmazására –, akkor használtam, amikor az alapsokaságból – a vizsgált generációkból – kiválasztottam az elemzési egységeket, vagyis az adatközlő személyeket. (Esetükben a férfiakra koncentráltam, hiszen ők

vélhetően jobban „értenek” a labdarúgáshoz. De nem vizsgáltam külön azt, hogy valaki vidéki, vagy városi lakos, illetve az iskolázottsági szintet is mellékes szempontnak gondoltam.) A külső megfigyelést tulajdonképpen az alapsokaság felmérésekor alkalmaztam, vagyis akkor, amikor kiválasztottam a megkérdezendő személyeket, hiszen fontos volt, hogy a terepen az egyének kommunikatívak, „meghallgathatók” legyenek. (Vö. Babbie, 1999: 311)

A kutatáshoz a terepkutatás bizonyult a legadekvátabb vizsgálati módszernek, amely Earl Babbie szerint olyan társadalomtudományi kutatási technika, amelyben a társadalmi jelenségeket a kutató közvetlenül, a maguk természetes környezetében figyeli meg. (Vö. Babbie, 1999: 334) A vizsgálati mintát pedig úgy alakítottam ki, hogy egy programújság szórakozó helyeket felsorakoztató rovatából véletlenszerűen választottam ki vendéglátó-ipari egységeket (pl. kávéházakat, szórakozóhelyeket). A kutatás két hónapig keresztül zajlott (minden második hétvégén egy nap), amikor alkalmanként két-két (összesen négy) ilyen „intézményt” látogattam meg, ahol összességében 5 interjúalanyt úgy igyekeztem kiválasztani egy rövid irányított, félig strukturált interjú céljára, ahogy az alapsokaságban operacionalizáltam az elemzési egységeket. (A legnehezebb feladat az ún. építők elérése volt, akik között meglehetősen sok a nagyon idős ember.) Így alakult ki a mindösszesen 80 elemet számláló minta.

A hipotéziseimet mérhető formává alakítva, a következő kérdéseket fogalmaztam meg, amelyek az interjúk strukturált részét is képezték: Mennyi idős, mikor született?; Mit jelent a sztálini típusú társadalmi modell?; Milyen jellegzetességei voltak Magyarországon az ún. „ötvenes éveknek”?; Hallott-e már az Aranycsapatról (fel tudja-e sorolni a csapat tagjait)?; Hallott-e már az 1954-es berni futball-világbajnokságról (részletet ezen a VB-n a magyar válogatott)?; Kik játszották a döntőt, és ki győzött?; Mennyire fontos manapság megemlékezni az „ötvenes évek” magyar labdarúgásáról, sportlegendáiról?

3. Az elméleti háttér: generációelméletek

A mai magyar generációk közül több véli úgy, hogy részben az aranycsapat, részben a 6:3-as angol-magyar összecsapás, vagy az 1954-es berni futball-világbajnokságon való második helyezés sportdicsősége mára lerágott csontnak számít. Olyan pillanatok, amelyek soha többé nem térnek vissza, beszélni róluk pusztán nosztalgia, hiszen a régi idők dicsőségén kár merengeni.

Hogy a felvetett problémát tudományos igénnyel körüljárhassuk, érdemes Karl Mannheim tudásszociológus generációelméleti fejtegetéseit alapul venni, mert nem csak születési éveik, hanem generációs élményeik szerint is kategorizálhatjuk az egyes társa-

dalmak tagjait. A tudásszociológus szerint: a generáció egy olyan társadalmi csoport, amelyben az életkor ugyan nem korlátozza a csoporthoz tartozást, de kiterjed azoknak az egyéneknek az összességére, akik serdülőkorukban vagy felnőttkoruk korai szakaszában szükségszerűen konfrontálódnak egy korábban létező kultúrával és valószínűleg ennek átalakítási szándéka is megfogalmazódik bennük. (Mannheim, 2000: 201-254)

Mannheim a korszakok változásának legfőbb okát a technikai modernizációban látta. Többen indultak ki már generációelméletéből, amelyet napjainkig tovább fejlesztenek. A vizsgálható generációk közül az első a veteránok korszaka volt (1925 és 1945 között születettek),¹⁹ amelyekhez lényegében az Aranycsapat tagjai is tartoztak, illetve a mai magyar társadalom legidősebb korosztályait szintén ide sorolhatjuk. Nekik a meghatározó nemzedéki élményük a Horthy-korszak (neo)nacionalizmusa, irredentizmusa, sovinizmusa és antiszemitizmusa volt, Trianon és a holokauszt, a világháború és a német megszállás, így e generáción belül mély társadalmi szakadékok világa is meghúzódik. [Ez is okozta, hogy a „szárguldó őrnagy” és csapata egy portugáliai turnéjukon személyesen látogatták meg az emigrációban élő Horthy Miklóst és családját! (Vö. Jászberényi, 2008: 148-149)]

Ezt követi a Baby boom időszak (1946 és

¹⁹ Vö. Kóczán Balázs (2013) *Z generáció*. <http://www.onlinepszichologia.hu/hirek/z-generacio>. (Letöltés: 2014. július 29.)

1964 közöttiek), akikhez az ötven- és hatvanas éveikben járók tartoznak. Az X generáció az 1965 és 1979 között születettek, akik a negyvenes éveikben járnak, az Y generáció (az 1980 és 1995 közöttiek), majd a Z generáció, akik 1996 és 2010 között jöttek a világra. (A sort az alfák zárják, akik 2010 után születettek.) A Z generáció nagy váltást jelent a korábbi generációkhoz képest, mivel az ő korszakukat már olyan technikai vívmányok jellemzik, amelyek egyre inkább meghatározó eszközeivé válnak mindennapjainknak: ilyen például az Internet és a világháló.²⁰ Ők már abba a korba születtek, amikor ismeretlen az „analóg” világ, és a nyugat-európai futball klubok legsikeresebb sportolójáról, legjobb találkozóiról közvetlenül lehet információhoz hozzájutni a netről.

Mannheim történelmi generáció-fogalmának klasszikus meghatározása szerint: egy generáció tagjait valami jellemző dolog köti össze, ezek a következők lehetnek: 1.) egyazon születési évjáráthoz tartoznak; 2.) hasonló társadalmi, történelmi folyamatban helyezkednek el; 3.) a közös tapasztalás ifjúkori élményként rögzül, természetes világképet alkot (generációs élmény). Nagy Zsuzsa is írja egy helyütt, hogy nem minden korosztályból válik generáció, az csak akkor történik meg, ha a tagok a felnőtté válás folyamatában tudatára ébrednek a többi korosztálytól való különbözőségükre. Hiszen a közös benyomások súlya még akkor is eleven és meghatározó, ha az élet

²⁰ Vö. Kóczán im.

egész későbbi menete nem más, mint az ifjúkorban befogadott világkép tagadása vagy lebontása, minthogy még a tagadásban is alapjában véve ahhoz igazodunk, amit tagadunk, így akaratlanul is ez a mentális folyamat határoz meg bennünket.²¹

A generáció-elméletek között a nyugati inspirációjú, összegző, egyik legnagyobb hatású művet 1991-ben adta ki William Strauss és Neil Howe, amelynek címe: *Generations*. A szerzők definíciója szerint: egy társadalmi generáció azokból áll, akik egy időszakban születtek és azonosságuk abban áll, hogy életük azonos időszakában élnek meg bizonyos történelmi szituációkat; létezik valamiféle közös hiedelmük, magatartásformájuk, van közös tapasztalatuk és tulajdonságuk, amit megosztanak egymással, így tudatában vannak saját közösségüknek (közös viszonyrendszerüknek). (Howe - Strauss, 1991)

E jellemzők alapján – Mutte szerint – talán jól körvonalazható egy új nemzedék, amely néhány éve lépett iskoláskorba. Ők azok, akik soha nem éltek internet nélküli világban. Ez az úgynevezett digitális generáció, másként a „digitális bennszülöttek” generációja, illetve egyéb megnevezés szerint a „Z generáció” (Z mint „zipper”, azaz „kapcsolgató”, vagy „zappers”, azaz „váltogatók”).²² (Ám meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi kitekin-tésben megfogalmazott generációs modellt hazai vonatkozásban természetesen pontosítani lehetne.)

Generációs felosztásuk szerint az építő, az 1946 előtt születettek, a most 80 év körüliek, a Baby-boomerek, az 1946–1964 között születettek, a most 60-as és 70-es éveikben járók, az X generáció, az 1965–1979 között születettek, a most 40-es 50-es években járók, az Y generáció, az 1980–1994 között születettek, a mai harmincasok és húszasok, a Z generáció, az 1995–2009 között születettek, akik most tinédzserek és végül az α generáció, akik 2010 után születettek.²³

Karl Mannheim 1928-as esszéje, a *The Problem of Generations* már címében is jelezte a probléma elméleti komplexitását. (Vö. Mannheim, 2000) A tanulmány kidolgozottságát és módszerességét tekintve alapműnek számít, annál is inkább, mivel alaposan körülhatárolt társadalmi-történelmi kontextusba helyezi a generációkat. Norval D. Glenn e fogalom mellé helyezte a kohorsz (cohort) és a generáció kategóriái közötti különbségeket, rámutatva arra, hogy a kohorsz elsősorban demográfiai kategóriát jelöl, a generációkat vagy a nemzedékeket pedig szociológiai értelemben kötik össze kohorsz-élmények. (Glenn D., 1977)

²¹ Nagy Zsuzsanna (2013) *Generációk*. http://www.elitmed.hu/kiadvanyaink/lam_lege_artis_medicin/nem_csak_magyarorszag_kuzd_az_elvandorlással_7336/ilam/hirvilag/generaciok_11300/. (Letöltés: 2014. 06. 22.)

²² Jean-Louis Mutte (2004) *Managing workers of the next decade*. *Expatica HR 15 September*.

<http://www.expatica.com/hr/story/managing-workers-of-the-next-decade-11866.html?ppager=1>. (Letöltés: 2014. 06. 20.)

²³ Vö. Mccrindle Research (2006). *Word up*. <http://www.generationz.com.au/pub/wordup1.pdf>

(Letöltés: 2013.06.08.), illetve Mccrindle Research (2010). *About Gen Z*. <http://www.generationz.com.au/index.html> (Letöltés: 2013.06.08.)

Mivel a kohorsz-élmény fogalma elég összetett, ez a meghatározás teret ad további bontásoknak is. Janet Finch például kiemeli az éppen adott korszak vizsgálatának fontosságát, hangsúlyozva, hogy a személyes és a társadalmi változások kölcsönhatásban vannak egymással, illetve az életút és a történelem metszéspontjaival.²⁴

A szociológiai elemzések mindegyike a biológia törvényét, az emberi élet időbeli korlátját veszi alapul: a régi és az új „életek” egymásba kapcsolódásából, az átfedésekből, ezért lehet levonni következtetéseket. Vagyis: úgy tekintenek a generációkra, mint a társadalmi változások és a haladás húzóereire. Ilyen módon az ifjú nemzedékről szerzett tudásnak a társadalmi változások irányának előrejelzésében is nagy szerep jut. Ahhoz, hogy megértsük, mennyiben más az „Ő” generációjuk, mint a „Mi” generációnké, az egyént el kell helyezni egy csoportban, majd a csoport helyét ki kell jelölni a történelmi korban, egy adott társadalmi kontextusban. Ez a kategorizálás, másképpen címkézés eljárása.

Ettől eltérő generációs-felosztás Joshua Glenn: *Final Words on Generation X and Y* írásában jelenik meg, ahol a szerző az alábbi, régi-új generációs kohorszokat jelöli meg, úgymint: 1.) az elveszett nemzedék, vagyis első világháborús nemzedék, a „régik”, az 1904–1923-as „The Greatest Generation”, a „Partisans” (a legnagyobb nemze-

dék), illetve az „új”, az 1914–1923-as „The Greatest Generation & the New Gods” (A legnagyobb generáció, és az új Istenek). 2.) az interbellum nemzedéke, a két világháború közötti generáció, az 1924–1933-as „Postmodern Generation” (Posztmodern Generáció); a „Csendes nemzedék” („The Silent Generation”), akik a gazdasági válság idején születtek (1926–1938), a régi, a „the Silent Generation” és az új, „Anti-Anti Utopian Generation” (Anti-Anti Utópikus Generáció). 3.) a „Baby Boom”, az 1940–1960 között születtek (Magyarországon a „Ratkó-gyerekek”), a régi, az 1944–1953 közötti „Baby Boomers” és az új, az 1954–1963 közötti „OGX, Original Generation X” (eredeti X Generáció). Folytatva a sort: 4.) az új „X generáció” (az 1960–1980 között születtek), a „Generation X PC Generation” (a személyi számítógép generációja). 5.) Az „Y generáció”, a millenárisok, az 1984–2000 között születtek, a „Gen Y: Net Generation” (Net Generáció), és az 1984–1993 közöttiek, a „Millennials”-ok (Millenárisok). 6.) A „Z generáció”, a „digitális bennszülöttek”, az iGen, GenTech-ek, vagyis az Internet-generáció, a 2000-es év környékén születtek. Végül: 7.) Az „Alfa Generáció”, a 2010 után világra jöttek.²⁵

Joshua Glenn címkézését egyébként sokan vitatják, annak ellenére, hogy a kutatók különösen nagy érdeklődéssel fordulnak az Y generáció, az 1980 és 2000 között születettek felé. Ugyanis a keretek – ahogy

²⁴ Janet Finch and David Morgan (2002) *Generations and Heritage: Reflections on the Queen Mother's Funeral*. *Sociological Research Online*, vol. 7, no. 1, <http://www.socresonline.org.uk/7/1/finch.html>. (Letöltés: 2013. 06.08.)

²⁵ Joshua Glenn (2008) *Final Words on Generation X and Y*. http://www.boston.com/bostonglobe/ideas/brainiac/2008/04/final_words_on.html. (Letöltés: 2014.06.20.)

láttuk – rugalmasan alakíthatók, akárcsak a tartalmuk. A kategorizálásokon, címkézéseken, besorolásokon lehet vitatkozni, új elméleteket gyártani, de úgy tűnik, hogy a generációs problémakört érintő kérdéseket olyan filozófusok, mint Auguste Comte, John Stuart Mill, Martin Heidegger, Karl Mannheim vagy José Ortega y Gasset sem tudták, de nem is akarták megkerülni.

4. A 3:2-es berni vereség és generációs megítélései

4.1. Egy kis futballtörténelem

Magyarországnak 1938-ban a franciaországi VB-n, az Olaszország elleni döntőben volt az egyik legnagyobb esélye arra, hogy megnyerje a VB-trófeáját, a Rimet kupát. (Igaz, az akkor legmodernebb futballt játszó olaszokat is magyar edzők trenírozták!) (Vö. Szabó, 2014: 11) Így az 1954-es berni világbajnokság eseményei mellett nem lehet szó nélkül elmenni, még ma sem. Az esemény a 21. századi magyar emlékezetből sokáig kitörölhetetlen marad. Annál is inkább, mert Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György és Rainer M. János könyve szerint: Budapest utcáin a nyári, a labdarúgó világbajnokság elvesztése után lezajlott tüntetések előtt, majd egy évtizede nem volt nagyobb méretű – nem felülről szervezett – demonstráció, legalábbis az 1956. október 23-dika délelőttjéig. (Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M., 1991: 38)

A feszültség, ami Sztálin 1953-as halálát követően felszínre tört, nem csak elszórt és elszigetelt sztrájkokban, vagy rendkívüli munkahely-változtatásokban mutatkozott meg, hanem ahogy Bill Lomax írja könyvében: a nyáron több sportesemény alkalmával voltak zavargások. „Amikor egy szovjet kosárlabdacsapat megverte a magyarokat, a főleg diákokból álló nézők kifütyülték a bírót és szidták az oroszokat. Több letartóztatást is foganatosítottak, két diákot bebörtönöztek, hatot pedig kizártak az egyetemről. Hasonló események labdarúgó mérkőzések után ugyancsak történtek – különösen, amikor a tömeg úgy érezte, hogy a magyar játékosok szándékosan ügyetlenkedtek el helyzeteket, mert engedniük kellett az oroszok győzelmét –; az ilyesmi annyira felbőszítette az embereket, hogy rendbontásokra is sor került. Amikor pedig a magyar futballcsapat elveszítette a világbajnokságot a nyugatnémetekkel szemben, a zavargások három napon át folytak az utcákon, és a rendőrség alig tudta eltávolítani a tömeget a városközpontból. Hasonló jelenetekre került sor akkor is, amikor a rendőrség egy „félíg-meddig alvilági családot” megpróbált kilakoltatni abból a használaton kívüli raktárhelyiségből, amelyben azok laktak.” Volt olyan eset is, amikor a rendőrség – amely nem volt kiképezve fegyvertelen tüntetések leverésére és tapasztalatokkal sem rendelkezett e téren – kénytelen volt visszavonulni a feldühödött tömeg nyomása miatt. (Vö. Lomax, 1989: 40) S bár az ilyen esetek inkább a felgyülemlett feszültségeket oldották fel, a munkások

elégedetlensége egyre inkább konkrét és radikális formát öltött. Ilyen körülmények között érkeztek meg a hírek – 1956 júniusában – a lengyelországi Poznanban kirobbant zavargásokról, amelynek hatására tiltakozások és sztrájkok hulláma söpört végig az országon. (Vö. Gosztonyi, én.: 57-58) A forradalmi helyzet tehát teljes volt, minden feltétel adottá vált a felkelésre.

Joggal vélhetjük, hogy ha az 1955-ben, a DISZ-en belül vitafórumként létrehozott Petőfi Kör,²⁶ valamint a Magyar Írók Szövetsége a szellemi előkészítője volt az 1956-os forradalomnak, akkor a VB-mérkőzés utáni „népharag” az elsők között szembesítette a politikai hatalmat azzal, hogy számolniuk kell az alávétettek ellenállásával. Az NSZK ellen 3:2-re elvesztett világbajnoki döntő ugyanis ritkán látott dühöt váltott ki a magyar társadalomból, széles tiltakozás-hullámot indított el. A „fényes sportkudarcc” keserű történelmi élményeket idézett meg, főként az ún. „ötvenes évek” propagandisztikus kontextusában, amelyben a sport a bipoláris világrendszer „harcaiként”, „küzdelmeként” volt tételezve. (Vö. Lomax, 1989: 32, 25-31; Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M.: 1991: 25-30, 15-17; Horváth, 1992: 151; Gosztonyi, én. 55, 45-52)

Mivel a VB-nek különös jelentősége van dolgozatom kapcsán, ezért nem felesleges az azzal kapcsolatos eseményeket még aprólékosabban bemutatni. A futball-vi-

²⁶ A Petőfi Kör eredetileg Bessenyei Kör néven alakult meg 1954-ben, fiatal irodalmárok és egyéb értelmiségiek párton kívüli vitaklubjaként. (Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M.: 1991: 26)

lágbajnokságot 1954 nyarán, augusztusban rendezték meg Svájcban, amelynek úgy látszott első számú esélyese, formája és játéktudása alapján a pályájának csúcán álló magyar válogatott. Aczél Tamás és Méray Tibor így írja le a közhangulatot: a magyar csapat ekkor már világhírű volt. Otthonában, a szigetországban verhetetlennek tartott angol együttest 6:3-ra verte (Budapesten 7:1-re győzött.) Legyőzte a svédeket, a románokat, a jugoszlávokat, a franciákat és az olaszokat, 1952-ben olimpiai bajnokságot nyert Helsinkiben, az ország meg volt győződve arról, hogy a csapat győztesen tér haza a világ legjobb-jainak tornájáról.²⁷ A magyar sport egyébként más ágakban is komoly eredményeket mutatott fel. Az országban ugyanis komoly hagyományai voltak a sportolásnak, amelyet az MDP is támogatott tömegsport-mozgalom szubvencionálása révén. A magyar vívók, vízilabdázók, amatőr ökölvívók – például a háromszoros olimpiai bajnok Papp László – világhírűségeit keve-

²⁷ Buzánszky Jenő nem is oly régen azt nyilatkozta, hogy nem engedték, hogy megnyerjük az 1954-es VB-döntőt. Mint magyarázta állítását: „Nem mi buktuk el a döntőt, hanem mások nem engedték, hogy megnyerjük. Ezt ki kellett mondanom. A világbajnokság során végig ugyanazok az angol bírók vezették a meccseinket, és minden találkozó után úgy éreztük, nem akarják, hogy nyerjünk. A brazilok elleni mérkőzés például életem legdurvább találkozója volt, de a döntőben is, miután 10 perc után már 2–0-ra vezetünk a németek ellen, azonnal elkezdődött az „aprítás”. Ez csúcsosodott ki abban, hogy elvették Puskás Öcsi szabályos gólját pár perccel a vége előtt. Azóta minden évben felriadok éjszakánként a döntő napjának évfordulója, július 4-e környékén, és eszembe jutnak azok az emlékek.” Vö. Hegedős Soma (2013) Buzánszky: „nem engedték, hogy megnyerjük az 54-es vb-döntőt”.

<http://www.atv.hu/sport/20131115-a-labdanak-mindig-pontosan-kell-erkeznie>. (Letöltés: 2014.07.20.)

sen vitatták, s mivel 1945 után a pártvezetés rendkívüli jelentőséget tulajdonított a sportnak (pontosabban a kimagaslóan nagy, nemzetközi eseményeken való részvételnek) komoly összegeket is szánt e célra. Szerintük: ekkor „Magyarországon a sport-tömegmozgalom, a rengeteg pénz valójában nem a tömegeket szolgálja, hanem a kiváló keveseket, akik eredményeikkel politikai propagandát voltak hivatottak végezni. megszületett az az elmélet, amely szerint Magyarország nem azért ér el kiváló eredményeket a futballpályán vagy az atlétika salakján, mert sok tehetséges sportembere van, hanem azért, mert a népi demokrácia ebben is magasabbrendűbb a kapitalizmusnál, mert a magyar sport eredményei szükségszerűen a társadalmi berendezkedés felsőbbrendűségét bizonyítják.” (Aczél–Méray, 1989: 234)

A vezetés a legtöbb pénzt a futballra áldozta, amely a legnépszerűbb sportág volt Magyarországon. A híres labdarúgók az ország legdédélgettebb kedvencei voltak, s mi több, jövedelmük messze meghaladta az átlagjövedelmeket, noha hivatalosan „amatőrök” voltak. Valójában azonban igenis jómódúak, szerencsés kivételek lettek, akik külföldre járhattak, s nyugati termékeket hozhattak be az országba. (Mindezt „csempészárúként”, amit magas áron értékesítettek, s amibe a párt vezetői hallgatólagosan beleegyeztek.) A játékosoknak autójuk volt, kényelmes lakásokban, villákban laktak, és legendákat kerített köréjük a média, ezért nevüket már életükben dicsfény övezte. (Vö. Jászberényi, 2008: 148-149)

Aczél és Méray azt is írja, hogy volt „ebben a tündöklő pompában jókora szándékosság is. A „panem et circenses” népi demokratikus változata volt ez: a folyton fogyó kenyéradag helyett a folyton növekvő sportsikereket ajánlotta cserébe a párt, s a tömegek vonzódtak ezekhez a sikerekhez. Lázasan lesték az új eredményeket, az egyetlen sportlapot este 11-kor, megjelenése után félórával már csak felemelt, fekete áron lehetett megkapni; a nagy meccsre, amelyek Közép-Európa legszebb stadionjában, a Népstadionban kerültek lebonyolításra, hetekkel előbb elfogyott minden jegy, a győztesen hazatérő labdarúgókat a párt és a kormány képviselői fogadták a repülőtéren, míg a városba vezető útvonalon a tömeg ünnepelte őket, lelkesen, önfeledten.” (Aczél–Méray, 1989: 235)

Egyfajta menekülés volt ez a 90 perces felejtésbe, a munka és a napi nehézségek után, izgalmas kalandot helyettesített, de legfőképpen – s ezt a pártvezérek is tudták – „szelap” volt, amelyen keresztül a tömegekben felgyülemlett feszültségeket viszonylag könnyedén és nagyobb veszély nélkül lehetett kiengedni. A futballmeccszen ordító, izguló, dühöngő, lelkesedő közönség ugyanis a meccs után már fáradtabb s talán kielégültebb is volt annál, hogy másfajta aktivitásra gondoljon. A lefojtott tömegindulatok a pályák lelátóin szertefoszlottak, a felgyülemlett keserűség (a párttitkárok, igazgatók, agitátorok

és propagandisták ténykedése miatt) egy-egy üvöltésbe sűrűsödött, s a nézők a haragjukat az ügyetlen csatára zúdíthatták, amikor az kihagyott egy-egy helyzetet.

A világbajnokságra hetekkel, hónapokkal előbb nem csak a csapat, hanem az ország is készült. A sajtó találgató, magyarázó, mérlegelő cikkeket közölt, amelyek mértéktartóan igyekeztek kommentálni a közönségnek, hogy a diadal még koránt sem biztos. A remény azonban mindenkiben ott volt: a magyar csapat győzni fog. S a világbajnokság kezdetén a csapat nem is fukarkodott a sikerekkel. A rádió mellett az ország elfelejtette a racionalizálás, a normarendezés, az újabb begyűjtési adók gondjait, legalábbis a közvetítések perceire. A csapat sorozatosan győzött, megverte a brazilokat, az uruguayiakat, majd elérkezett a döntő, amelynek során az ellenfél a nyugatnémet csapat volt. És a csapat elvesztette a mérkőzést.

Ekkor torkollott a népharag országszerte tüntetésekbe. Az utcákon kirakatokat törtek be, villamosokat borítottak fel, Budapesten, a Blaha Lujza téren a Népsport és a Szabad Nép szerkesztősége előtt spon-tán népmozgalom alakult ki, s a tömegben megjelentek a hivatalos politika irányelveivel ellentétes vélemények is.²⁸ A nyugtalanság másnapra sem csitult, sőt tovább

²⁸ *Mint korábban már jeleztem a szovjet blokkon belül erre már volt példa. 1953. június 17-én Berlin keleti zónájában tört ki munkásfelkelés, amely az NDK több városára is kiterjedt, s a tömegek rendszerrel szembeni elégedetlenségének kifejezőjévé vált. Jóllehet a zavargásokon a keletnémet Rákosinak sikerült a szovjet hadsereg beavatkozásával úrrá lennie, ám a berlini eset intő jel volt a szocialista országok kommunista pártjai számára is. (Gosztonyi, én.: 35)*

növekedett. Aczél és Méray is írja, hogy a tüntetők a szövetségi kapitány, a magyar futball ledönthetetlennek hitt „diktátora”, Sebes Gusztáv lakása elé vonultak, kövek repültek az ablakaiba; felhangzott a „Vesszen Sebes!” rigmus.²⁹ Ezrek vonultak a körutakon. A Népsport kiadóhivatala előtt fáklyákat gyűjtöttek a friss újságpéldányokból. „A dolog kezdett félelmetes, különös jelleget ölteni. Ilyesmit nem láttak évek óta Magyarországon: tüntető, jelszavakat ordító, kirakatokat törő, újságokat gyűjtő, izgatott tömeget, amely ugyan most még csak ordította, hogy „Vesszen Sebes”, de ki tudja, mit fog ordítani holnap? Érezni lehetett, hogy ezekben az emberekben valami más, valami több feszül, mint a világbajnokság elvesztése feletti keserűség.” (Aczél–Méray, 1989: 236)

A rendőrség végül beavatkozott, a tüntetőket szétkergették, néhány hangoskodót letartóztattak. A sajtó hallgatott az esetről, noha az ország tudott róla. Rákosi személyesen tiltotta meg a Szabad Nép szerkesztőinek, hogy az ügyről írjanak. Néhány nap alatt hagyott csak alább az indulat, amikor a tömegek tudomásul vették a vereséget, a „nemzeti gyász” kezdett elmúlni, de a résztvevők joggal érezhették, hogy valami történt. Valami, amit még nem lehet pontosan felmérni, megítélni, amiről nem szabad beszélni, ami más, mint az eddigi-

²⁹ *Érdekesség, de Mándi Gyula, a csapat edzője ekkortájt sértetlenül sétált a Nagykörúton, és az emberek odamentek hozzá, sírva kérdezték: „Gyula bácsi, mi történt?” Tehát nem érezte magát veszélyben, senki sem bántotta. Viszont ebből is látható, hogy mennyire Sebesnek tulajdonították az Aranycsapatot. (Kő, 2014: 17)*

ek voltak. Egy „kitörés, egy felhördülés, egy tüntető menet a körúton, valami sejtelem, ... amely eddig tilos volt, s amelybe most belekóstoltak az emberek, s jónak találták, mert emlékeztette őket egy távoli korszakra, amelyet az utóbbi években elfelejtettek. A sportörület mindenesetre csökkent. Amikor a hivatalos sajtó megpendítette – halvány bírálattal – a túlfeszített sporthisztóriát, s elmagyarázta, hogy hibás az az elmélet, miszerint a sportsiker mechanikusan bizonyítja egy társadalom magasabbrendűségét, elvégre a nyugatnémet bábállam igazán nem lehet – egy gólos győzelmével – felsőbbrendű, mint a népi demokratikus Magyarország, az emberek java része már oda sem hallgatott. Figyelmüket más kötötte le: a hétköznapi gondjai, eseményei. De valamit nem felejtett el. A tüntetést.” (Aczél–Méray, 1989: 237)

A berni VB nekünk csaknem nemzeti katasztrófa volt, az NSZK-nak viszont „német csoda” („Das Wunder von Bern”). Csillag Péter írja egy helyütt, hogy a nemzet a csapatot igazán magáénak érezte, ezért is lehetett, hogy Puskáséknak hamar megbocsátottak, de Rákosiéknak nem, amire 1956 forradalma méltó példával szolgált. A politikai elit elsőként érezte a tömegek nyomását, így mondva csinált indokokra hivatkozva, az Aranycsapatot nem engedték ki az 1956-os olimpiai játékokra, s mivel 1954-ben a pártvezetők minden felelősséget a sajtóra igyekeztek hárítani a túlzott elvárásokért, leváltották Feleki Lászlót, a Népsport főszerkesztőjét, egy kritikus cikke miatt. Az V. világbajnokságon aratott győzelem emlékére, az Állami Nyomdában előkészített 3 forintos bélyeget pedig gőzerővel zúzták be a Budafoki Papírgyárban. Bár az Aranycsapat kezdetektől az állampárti rezsim propaganda-érdekeit szolgálta, támogatásuk mögött ugyanis határozott politikai célok húzódtak meg, ám sikereik mégis kárpótlást jelentettek az alacsony életszínvonalon élők számára, az esztelenül túlhajtott iparosítás kárvallottjainak, az irracionális személyi kultusz bombasztikus szólamait hallgatóknak, az elveszett szabadságjogok és a nemzeti megaláztatások elszenvedőinek. (Csillag, 2013: 68-69)

1954. július 4-dike, és 1956. október 23-dika dátumai tehát a vélnél sokkal szorosabban összefüggnek egymással. A helyzetet csak tovább fokozta, hogy az Aranycsapat igazi „kisebbségi” válogatott volt. Az a csapat, amely egyébként a már idézett Csillag szerint: klasszikus felállásában mindössze 337 percet játszott együtt. (Csillag, 2014: 7) Regionális és vallási törésvonalak jellemezték ezt a kisebbségi helyzetet. Az MTK-Vörös Lobogóban kezdő Zakariás – Jászberényi József könyve szerint – egy budafoki zsidó cipész fia volt. (Vö. Jászberényi, 2008: 149) Hidegkúti Nándor (vitéz Hidegkúthyként) alapvetően „osztályidegen” volt. Lantos (Liendenmayer) és Puskás (Purczeld) német származásúak voltak, Grosics Gyulát pedig eredetileg papi pályára szánta édesanyja, s csak egy véletlennek köszönhetően 1940-ben, hogy amikor a Dorogi AC csapatának mindkét kapuőrét harckészültség miatt a laktanyába rendelték, a 14 és fél éves ifjú ministránst bevették a

Dorog felnőtt csapatába.³⁰ A Dorog akkori edzője méltán mondta – utalva a csapatból kimaradt egyik kapus nevére -: „ha pap nincs, jó a ministráns is!”

Buzánszky vidéki, a Dorogi Szénbánya alkalmazottja volt, ahogy teszem hozzá – utalva Hadas Miklós és Karády Viktor a szurkolás szociológiájával foglalkozó tanulmányára³¹ –, általában a kispesti illetőségűek is vidékinek számítottak, mert Kispestet csak az 1950. január 1-jétől csatolták „Nagy-Budapesthez”. Így a csapat ambícióit másokon túl a vidék-főváros, vagy a nemzeti többség-kisebbség, valamint más törésvonalak motiválhatták. Végül Budai, Kocsis és Czibor, az 1950-es években „fasisztoidnak” bélyegzett FTC csapatában kezdték meg foci-karrierjüket, így egyéb politikai törésvonalak is jellemezték a csapat helyzetét, további motivációit, bizonyítási vágyukat.

4.2. A generációs megítélések

Hatvan esztendő múltán a különböző generációk egészen mást olvasnak ki a múlt sportsikereiből. William Strauss és Neil Howe generációs címkézése alapján az „építők, az 1946 előtt születettek”, vagyis a most 70-80 év körüliek, illetve az annál idősebbek, vizsgálatom szerint nosztalgiával gondolnak vissza az említett

sportsikerekre, a „régis dicsőségre”. Ők azok, akik még a rádió előtt izgulták végig az 1953-as londoni mérkőzést, vagy élőben nézték meg a Népstadionban a „budapesti angolverést”, amely a brit válogatott 141 éves történetének legnagyobb veresége volt, s egyben a londoni eredmény megerősítését jelentette. Ők azok, akiknek közös generációs élményük volt Trianon, a trianoni sokkot követő extrém nacionalizmus, egy újabb világháború, valamint a nélkülözés stb. Nem melleleg, az építők voltak azok, akik az Aranycsapat tagjaihoz hasonlóan az 1920-as évek közepén, vagy a 1930-as években jöttek a világra, azaz közös kohorsz-élmények kötötték össze őket.

Az ún. „Baby-boomerek, az 1946–1964 között születtek”, köztük Magyarországon a Ratkó-korszak és a kádári konszolidáció gyermekeivel, egyszóval az 50-60 év körüliekkel, valamint az „X generáció tagjai, az 1965–1979 között születettek”, a 40-esek, kutatásom eredményei alapján részint apáik elbeszéléséből, részint a magyar sajtóban igen ritkán megjelenő cikkek és könyvkiadványok révén ismereték meg az eseményeket, s még tudatában vannak annak, hogy hazánkban az 1953/1954 körüli időszak a magyar labdarúgás aranykönyvébe illő korszak volt.

Az Aranycsapat körüli propaganda-felhajtás 1954 után csitulni kezdett, így tapasztalhatóvá vált vizsgálatom szerint az is, hogy a generációk átfedéséből fakadó átöröklési lánc, mintha az X és az Y gene-

³⁰ Grosics Gyulából az édesanyja vagy hegedűművészt, vagy papot szeretett volna nevelni, ezért rendszeresen járt hegedűórákra és ministrálni.

³¹ Vö. Hadas Miklós – Karády Viktor (én.) *Futball és társadalmi identitás – Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához.* <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1718/hadas.htm>. (Letöltés: 2014.07.20.)

ráció tagjai között, e nemzedékek esetében megszakadni látszana. E generációknak ugyanis már nem közvetlen élményük a magyar labdarúgásnak elemzett korszaka. Ráadásul az 1956-ban külföldön maradt Puskás, Kocsis, Czibor neveinek említése a Kádár-rezsimben a tabu témák kategóriájába tartozott, bár – mint említettem – néhány kisebb cikk azért beszámolt azok külföldi karrierjéről. Az 1955-ben forgatott „Csodacsatár” című film egyik jelenetében a Puskás-interjút is nemes egyszerűséggel „cenzúrázták”, bár Puskás helyett Hidegkúti Nándorral forgatták újra a jelenetet.

Az X generáció volt az, amely Puskás 1981-es hazalátogatása során még láthatta játszani az élő legendát. Közülük néhánynak közös generációs és kohorsz-élménye volt az is, hogy az aradi 13 vértanú nevei mellett, a vasárnapi étkezések során az Aranycsapat tagjainak a neveit is fel kellett sorolniuk; s az Aranycsapatról szóló anekdotákat, sztorikat, szinte minden egyes megkérdezett tudott mondani. Sőt, ők még azt is megélték – ezt az Y generáció tagjaival együtt –, hogy 4 mérkőzésen Puskás Ferenc, a magyar labdarúgó válogatott szövetségi kapitánya volt. A megkérdezettek közül sokan emlékeztek erre a momentumra.

A sztálini típusú diktatúrák természetéről, a Rákosi rendszer történelmi megítéléséről is többet tudtak e generációkhoz tartozók, mint az utánuk következők. Azonban, míg a 6:3-as angol-magyar összecsapásról mindenki megemlékezett a válaszdások során, az 1954-es berni „fényes kudarcról” már kevesebben tudtak. Azt is érdekes volt megfigyelni, hogy míg Puskás, Bozsik, Kocsis neve szinte általánosan ismert volt esetükben, még a fanatikus Kispest-Honvéd szurkolók közül sem tudták sokan felsorolni a „klasszikus Aranycsapat” tagjait, a cserejátékosokról nem is beszélve.

Az „Y generáció, az 1980–1994 között születettek” azon tagjai kivételével, akik szurkolói klubok tagjai, vagyis általában a harmincasok és húszasok, a „Z generáció, az 1995–2009 között születettek”, legjobb esetben is egy ásitást fojtottak el magukban az Aranycsapat és az 1954-es berni VB megemlékezése kapcsán. Számukra a berni vereség annyira távoli esemény, hogy a 3:2-ről alig tudtak valamit; jobb esetben is egy soha vissza nem térő történelmi tényként kezelték a labdarúgás ezen időszakát. Érdekes volt megfigyelni, hogy mind a sztálinizmusról, mind a Rákosi rendszerről alig-alig rendelkeztek értékelhető tudással. Érdeklődésük Puskásék irányában csak akkor élénkült fel, amikor a tömegkommunikációban vagy az interneten a Real Madrid játékosaként, a spanyol fővárosban nemrégiben szobrot kapó Pancho irányába terelődött az interjú menete. Ők információik jelentős részét már a különböző online kiadványok linkjei közül szerezik be, de még a megszállott Kispest szurkolók – nemhogy generációjuk más tagjai – sem ismerik minden idők egyik legjobb hazai csapatának teljes névsorát.

Egyébként érdekes fejlemény az is, hogy egy közelmúltban megjelent kiadványban

Csillag Péter például arra hívta fel a figyelmet, hogy felnőtt- és U21-es válogatott játékosai közül szintén senki sem tudta felsorolni az Aranycsapat teljes névsorát, s közülük néhányan azt is kifejtették, hogy „nem szabad a múltban élnünk!” (Vö. Csillag, 2014: 94-97)

Összegzés

A tanulmányból láthatóvá vált, hogy hatvan esztendő múltán a különböző generációk mennyire mást olvasnak ki a múlt által tárgyalta és vizsgált sportsikereiből. Munkám kezdetén megfogalmazott hipotézisem az volt, hogy ha a primer vagy szekunder szocializáció során eltérő információmennyiséggel rendelkeznek az Aranycsapat és a berni VB kapcsán a generációk, akkor az tükröződni fog az interjú kérdéseire adott válaszokban is; a legfiatalabb generációk éppen az információhiány miatt nem tartják majd fontosnak a múlt eseményeiről való megemlékezést.

Előfeltevéseimet bizonyítottnak látom, hiszen a sztálini típusú diktatúrákról, a Rákosi-rendszerrel, az Aranycsapatról és az 1954-es nyári berni világbajnokságról a legtöbbet az 1946 előtt születettek, a most 80 év körüliek, a Baby-boomerek, az 1946–1964 között születtek, a most 60-as és 70-es éveikben járók, az X generáció, az 1965–1979 között születtek, a most 40-es, 50-es években járók tudtak a legtöbbet. Az Y generáció, az 1980–1994 között születtek, a mai harmincasok és húszasok között a futball-drukkerség, nem egy

esetben a futball-ultrákhoz való tartozás eredményezte azt, hogy a többiekénél több információ állt rendelkezésükre a vizsgálat témája kapcsán. Valamint fontos tényező volt az is, hogy a mostani híres külföldi csapatok honlapjairól mennyi magyar vonatkozású íráshoz tudnak, ha akarnak hozzájutni. A Z generáció, az 1995–2009 között születettek, akik most tinédzserek tudtak a legkevesebben érdemileg válaszolni az interjúban megfogalmazott kérdésekre, s ők tartották a leginkább szükségtelennek a régi sporteseményekről való megemlékezést.

Végezetül ejteni lehet néhány szót arról is, hogy érdemes-e manapság azt latolgatni, hogy milyen okok vezethettek az 1954-es berni vereséghez. Hosszasan sorolhatnánk a vélt vagy valós okokat: például azt, hogy a német csapat szemben az 1953-as angol válogatottal, már könnyű anyagú, kényelmes, rövid ujjú, V-nyakú dresszben és rövid szárú nadrágban játszott. Vagy azt, hogy a legkorszerűbb Adidas-stoplis cipőkben játszottak, szemben a boka magasságáig érő, kemény orrvédő-borítás nélküli régi cipőkkel, amelyekben a korábbi csapatok léptek pályára. Felvethetjük, hogy a németek – vélhetően – C-vitamin injekció-kúrával hozták formába focistáikat, azt, hogy elhibázott volt a csapatösszeállítás Sebes Gusztáv részéről (aki kihagyta a keretből Sándor Csikart), a 4-2-4-es taktika pedig immáron sem szokatlan, sem ismeretlen nem volt az ellenfél számára. Hogy Puskás sérült volt (s hogy mennyi felelősé-

ge van abban, hogy nem tudott maximális eredményt produkálni a mérkőzésen), hogy a talaj felázott az esőzés miatt, a Brazília és az Uruguay elleni meccsek pedig kifárasztották a csapatot. Hogy a túlzott magabiztosság megbosszulta magát, a játékvezető hibát követett el, amikor nem adta meg Puskás gólját, ráadásul angol nemzetiségű volt, vagy hogy a döntő előtti éjszakát Kocsis Sándor egy hölgy társaságában töltötte, és hogy – Buzánszky Jenő szerint – egy szocialista országból érkezett csapat egyszerűen nem nyerhette meg a világbajnokságot stb.

Mindent egybevetve: az 1953-as angol-magyar összecsapás is jelezte, amelyet először közvetített élőben a BBC, hogy a nemzetközi futball immáron nem pusztán sport, hanem jól jövedelmező üzleti beruházás is. Csillag Péter szerint: számos brit család ugyanis azért vásárolt televízió-készüléket az „évszázad mérkőzésére”, hogy II. Erzsébet királynővé koronázása mellett – amelyet szintén közvetített a tévé – e nagy médiafelhajtást eredményező eseményt szintén végigélvezhesse. (Csillag, 2013: 7) Ilyen tekintetben, egy ókori római kori hasonlattal élve: a német csapat tagjai piaci színvonalon megfizetett „szabad polgárok” voltak, míg csapatunk tagjai – több-kevesebb mozgási szabadságuk ellenére is, amit a magyar „nép” szórakoztatása, az akkoriban is alkalmazott „kenyeret és cirkuszt” elv miatt érdemeltek ki – inkább csak „gladiátorok”. Csillag is úgy tudja: a nyugat-európai játékosokhoz mérten a magyar csapat tagjai győzelem esetén is mindössze 10 ezer forintot kaptak volna. (Csillag, 2013: 51) Ami azért tegyük hozzá: akkor egy munkás kb. egyévi jövedelmét jelentette.

Az 1954-es VB-vereség tehát megmutatta, hogy sem a játékosok motivációja szempontjából, sem egyéb sport-innovációk tekintetében, az államszocializmus keretei nem voltak elég rugalmasak ahhoz, hogy felvegyék a versenyt a sokkal hajlékonyabb, s a „piaci kihívásokra” megfelelőbben reagáló nyugati sportvezetőkkel és -szervezőkkel szemben. A nemzeti identitástudat ugyanis nem volt képes önmagában pótolni az addigra kimunkált „nyugati” menedzser-szellemiségű csapatirányítást.

Felhasznált és hivatkozott szakirodalom

- Aczél Tamás – Méray Tibor (1989) Tisztító vihar. Szeged: JATE.
- Andorka Rudolf (1995) Bevezetés a szociológiába. Budapest: AULA.
- Arendt, Hannah ([1951] 1993) A totalitarizmus gyökerei. Budapest: Európa.
- Babbie, Earl (1999) A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi.
- Bak M. János – Kozák Gyula – Litván György – Rainer M. János (1991) Az 1956-os magyar forradalom. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bartha Eszter (2001) Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász histográfiában. In Krausz Tamás (szerk.) Gulag. Szekszárd: Pannonica.
- Bayer József (1998) A politikai gondolkodás története. Budapest: Osiris.
- Borsi-Kálmán Béla (2014) Az Aranycsapat – Egy magyar mítosz. Rubicon, 7. szám.
- Breton, Phillipe (2000) A manipulált beszéd. Budapest: Helikon.
- Csillag Péter (2013) Hathárom – Tények, titkok, legendák. Ringier: Nemzeti Sport Magazin.
- Dogan, Mattei (2003) A politikatudomány és a többi társadalomtudomány. In Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann (szerk.) A politikatudomány új kézikönyve. Budapest: Osiris.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György (1991) Diktatúra a szükségletek felett. Budapest: Cserépfalvi.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes (1989) Egy forradalom üzenete – Magyarország 1956. Budapest: Kossuth.
- Glenn D. Norval (1977) Cohort Analysis. London: SAGE.
- Gosztonyi Péter (én.) Föltámadott a tenger ... 1956. Budapest: Népszava.
- Gyurkó László (1982) Arcképvázlat történelmi háttérrel. Budapest: Magvető.
- Hadas Miklós – Karády Viktor (én.) Futball és társadalmi identitás – Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1718/hadas.htm>.
- Hegedős Soma (2013) Buzánszky: „nem engedték, hogy megnyerjük az '54-es vb-döntőt”. <http://www.atv.hu/sport/20131115-a-labdanak-mindig-pontosan-kell-erkeznie>.
- Horváth Csaba (1992) Új magyar történelem. Magyarország 1944-től napjainkig. Pécs: ÉK.
- Howe, Neil – Strauss, William (1991). Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow & Company.
- Jászberényi József (2008) „A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart”

- (Magyarország a napnyugati civilizációban). Budapest: PrintXBudavár Zrt.
- Kershaw, Ian (2003) A Hitler-mítosz – Vezérkultusz és közvélemény. Budapest: Korona.
- Király Béla (1990) Forradalomtól forradalomig. Budapest: Századvég Kiadó és az Atlanti Kutató és Kiadó Társulat.
- Kő András (2014) A hatalom árnyékában – Sebes Gusztáv, az Aranycsapat kapitánya. Rubicon, 7. szám.
- Körösényi András (1998) A magyar politikai rendszer. Budapest: Osiris.
- Krausz Tamás (2001) A Gulag aktualitása. In Krausz Tamás (szerk.) Gulag. Szekszárd: Pannonica.
- Lipset, Seymour Martin – Stein Rokkan (1967) (ed.) Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In Party Systems and Voter Alignments. New York: Free Press.
- Lomax, Bill (1989) Magyarország 1956. Debrecen: Aura.
- Lukacs, John (1998) A történelmi Hitler. Budapest: Európa.
- Mannheim, Karl (1996) Ideológia és utópia. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim, Karl (2000): A nemzedékek problémája. In Karl Mannheim (szerk.) Tudás-szociológiai tanulmányok. Budapest: Osiris.
- Pipes, Richard (2004) A kommunizmus. Budapest: Európa.
- Szabó Lajos (2014) Az első labdarúgó-világbajnokságok. Rubicon, 7. szám.
- Szilágyi Ákos (1988) Tovább, tovább, tovább! Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- Vitári Zsolt (2006) Hitler állampártja – Hitler pártállama. In Rácz Árpád (szerk.) A Hitler rejtély. Gyula: Rubikon Tematikus Könyvek.